

TARTU ÜLIKOOL
filosoofia ja semiootika
instituut

KUTSE FILOSOOFIASSE

TARTU ÜLIKOOLI FILOSOOFIA OSAKOND

KUTSE FILOSOOFIASSE

TOIMETAJAD

**DANIEL COHNITZ
MATS VOLBERG
UKU TOOMING**

TARTU 2024

TARTU ÜLIKOOL
filosoofia ja semiootika
instituut

Toimetajad: Daniel Cohnitz ja Mats Volberg, Uku Tooming

Keeletoimetus: Laura Lilles-Heinsar, Jaana Eigi, Keiu Telve, Ruth Jürjo

Illustratsioonid: Eve Kitsik, Merike Reiljan

Fotod: Johan-Paul Hion, Andres Tennus, Kelin Kuznetsova

Küljendus: Ecoprint

Trükk: Ecoprint

Väljaandja: Tartu Ülikooli filosoofia osakond, 2024

Autoriõigused autoritel

ISBN 978-9985-4-1256-5

roheline trükis

Trükitud keskkonnateadlikus trükietevõttes Ecoprint

SISUKORD

- 5** Viis müüti filosoofiast
DANIEL COHNITZ
- 9** Õpi filosoofiat, et mitmekesistada oma haridust
RAO PÄRNPUU
- 12** Mida teevad Tartu Ülikooli filosoofia bakalaureuseõppe vilistlased pärast lõpetamist?
MATS VOLBERG
- 15** Vilistlaste tagasivaated
HEIDI KOOLMEISTER, PEETER RAUDSIK
- 18** Leo Luks: filosoofiaolümpiaad on väärt väljakutse ülikoolipürgijale
HEIDY MERISTE
- 21** Mis on mõttelugu?
PÄRTEL PIIRIMÄE
- 24** Lasteaiakohti ning elupäästvaid ravimeid jagades: filosoofia praktilistest projektidest
KADRI SIMM
- 27** Sissejuhatus teadmismõiste analüüsi
INDREK LÖBUS
- 33** Mis asi see on, mida nimetatakse muusikaks
AURORA RUUS
- 39** Kas see on endiselt Metallica? Rokkbändide samasusest läbi aja
MANUEL BREMER, DANIEL COHNITZ
- 46** Teadusliku reduktsionismi vastu
SANDER VAUS
- 52** Kas see, kui hea sa oled, on õnne asi?
MERIKE REILJAN
- 56** Dialoog: kas sa tead?
OVE AVERIN, ROLAND PÜTSEPP
- 59** Heideggerlik alusepanek tõele
HENRI OTSING
- 63** Levinud arutlusvigu
SANDER VAUS
- 67** Mis on sallivus?
HEIDY MERISTE
- 71** Meie reliikvia on vabadus!
OLIVER DANIEL
- 76** Veelkord anarhismi kaitseks
INDREK LÖBUS
- 81** Loomade keeleõppe usaldusväärsus
EVELI NEEMRE
- 87** Kuidas popkultuur neljal korral sind filosoofiat tegema pani
MATS VOLBERG
- 92** Filosoofiasse läbi ulme
BRUNO MÖLDER

E E S S Õ N A

Paljude erialade ja nende õppimist tutvustavatel reklaammaterjalidel on kolm puudust: esiteks need esitavad vaid kirjelduse erialast kuid ei paku otsest kokkupuudet eriala endaga, teiseks nad toimivad ainult reklaammaterjalina ja on seega väärtuslikud vaid ülikooli kandideerimise hooajal ning kolmandaks on need trükitud formaadis, mis ei kesta väga kaua (vähestel flaieritel ja voldikutel on koht raamaturiiulis). Kui asusime käesolevat trükist koostama, siis soovisime kõiki neid puuduseid vältida.

Sellele otsusele viitab ka mitmeti tõlgendatav pealkiri – „Kutse filosoofiasse“ – mis osutab selle väljaande kahele eesmärgile. Ühelt poolt kutsume lugejat filosoofiasse tähenduses „tule ülikooli filosoofiat õppima“, nimeagem seda õppimiskutseks. Võib öelda, et see on üsna samasugune nagu igas teises taolises reklaammaterjalis. Kuid teiselt poolt aga kutsume lugejat filosoofiasse tähenduses „tule tutvu filosoofilise aruteluga“, nimeagem seda tutvumiskutseks. Leiame, et

selline tutvumiskutse aitab leevendada eelpool mainitud puuduseid. Seega lisaks filosoofia õppimise kohta levinud müütide ümberlökkamisele, mida teeb Daniel Cohnitz oma avaartiklis, või meie vilistlaste tegemisest peale lõpetamist, millest kirjutab Mats Volberg, saab siit väljaandest lugeda ka päris ehtsat filosoofiat nii nagu tudengid seda õppetöös teevad. Meie lootus on, et need lugejad, kes tutvumiskutset tõsiselt võtavad, avastavad, et neile meeldib filosoofia või et nende peas on pikalt olnud küsimused, millele filosoofia võiks aidata vastata ning ei vaja enam eraldi õppimiskutset, sest neis on tekkinud iseseisev soov filosoofiat õppida.

Toimetajatena tahaksime tänada kõiki neid tudengeid, kes kirjutasiid siia oma kaastöö, samuti tõlke, kes mitmeid ingliskeelseid artikleid eesti keelde tõlkisid, illustraato-reid ja fotograafe piltide eest ning kõiki teisi inimesi, kes selle väljaande koostamisse ja trükkimisse panustanud on.

MATS VOLBERG JA DANIEL COHNITZ

Viis müüti filosoofiast

DANIEL COHNITZ

Utrechti ülikooli teoreetilise filosoofia professor

Filosoofia ja filosoofide kohta on küllaldaselt eelarvamusi ning stereotüüpe. Mõned neist sisaldavad kahjuks ka terakest tõtt. Loomulikult on mõned filosoofideks peetavad isikud tegelikult (kehvad) poeedid või spekulatsioonivad hämajad, kes teevad oma ebapädevuse tasa, väljendades ennast arusaamatu keelekasutusega, mis on mõeldud looma muljet intellektuaalsest sügavusest. Kahjuks on säärased eeskujud, kellel on kaasaegses akadeemilises filosoofias väike või olematu roll, avalikus sfääris kõige valjuhäälsamad „filosoofia“ esindajad.

Selles lühikeses loos pööran tähelepanu mõnede filosoofiast tekkinud eelarvamustele ja stereotüüpidele, purustades viis levinumat müüti filosoofia kohta.

Müüt 1: Filosoofia õppimine on teekond töötuse suunas

Alustagem kohe müüdiga, mis hoiab ilmselt enamikku lootustandvaid tudengeid filosoofiakraadi valimast. See arusaam on avalikus arvamuses juurdunud niivõrd sügavalt, et kerkib tihti esile ka popkultuuris. Näiteks

„Simpsonite“ episoodis,¹ milles Springfieldi tabab majanduskriis, teeb Kanal 6 uudiste-reporter Kent Brockman reportaaži ülerahvastatud töötukassast, alustades nii nagu pildilt paistab.

Kuid kas see eelarvamus on tõene? Kas filosoofiatudengil on tööalased väljavaated tööpoolest niivõrd kehvad? Nagu näitab hiljutine Eestis filosoofia peeriala lõpetanute seas korraldatud uuring, ei olnud keegi vastanutest töötu. Veelgi enam, valdav enamik teatas, et just nende filosoofiakraad aitas neil oma tööd saada.² Samuti, nagu Wall Street Journal juba 2008. aastal teadustas,³ on palgakasv (st lõpetamise järel töö alustamisel saadud palga ja karjääri keskosas saadava palga võrldus) filosoofia peerialana lõpetanute seas suurim, üle 100% (vaid matemaatika lõpetanutel on sama suur kasv). Sarnased tulemused kehtivad ka Eesti kohta, kus on samamoodi filosoofia peeriala lõpetanute palgad kõrgemad kui mistahes muu humanitaarala lõpetanutel.⁴

Vastab tõele, et rahvusvaheline akadeemiline tööturg on karm ja on muutunud viimastel

1 5. hooaja 10. episood „Springfield (or How I Learned to Stop Worrying and Love Legalized Gambling)“.

2 Üksikasju vaata Mats Volbergi artiklist leheküljel 12.

3 „Salary Increase By Major“, Wall Street Journal, http://online.wsj.com/public/resources/documents/info-Degrees_that_Pay_you_Back-sort.html.

4 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vilistlasuuring 2009–2013, <http://humanitaarteadused.ut.ee/et/oppimine/tartu-ulikooli-filosoofiateaduskonna-vilistlasuuring-2009-2013-1>.

Scott, asjad ei ole töötukassas enam nii head nagu varemalt. Töötus ei ole enam üksnes filosoofia eriala lõpetanute jaoks – kasulikud inimesed on hakanud pitsitust tundma.

aastatel väga konkurentsirohkeks. Siiski paistavad Eestis isegi akadeemilise karjääri poole pürgivate filosoofia peeriala lõpetanute jaoks asjad võrdlemisi heas valguses. Kõigil, kes viimase kümne aasta jooksul Tartus filosoofia doktorikraadi omandasid, kas juba oli töö või leidsid selle aasta jooksul. Iga doktorikraadi omandanu, kes soovis akadeemilist karjääri Eestis jätkata, on võetud tööle akadeemilise filosoofina.

Müüt 2: Filosoofiat õppides ei omandata kokteilipidudel mulje avaldamisest kaugemale ulatuvamaid kasulikke oskuseid

Tavaarusaam on, et parimal juhul valmistatakse filosoofe ette kokteilipidude vestlustel idiootlike küsimuste tõstatamiseks, nagu „kas me *teame*, et me ei ela tegelikult „Matrixis“?“ või „kas kõikvõimas Jeesus suudaks küpsetada niivõrd kuuma burrito, et ta ise seda süüa ei suudaks?“⁵ Seega võib justkui imestada, kuidas on võimalik, et filosoofid oma suures osas kasutu haridusega saavad olla mitteakadeemilisel tööturul võrdlemisi

edukad, ning miks 79% meie lõpetanutest teatavad, et nende filosoofiaharidus valmistas neid hästi tööks ette, ja 95% ütlevad, et see aitas neid nende edasistel õpingutel.

Tegelikkus on, et filosoofiakraadi saamiseks õppimisel omandatud oskused, nagu kriitiline mõtlemine, eneseväljendus ja probleemide lahendamise oskused, on tööturul väga hinnatud. Näiteks väitis 318 Ameerika ettevõttest vastuseid kogunud uuring, et 93% neist pidas selliseid oskuseid olulisemaks kandidaadi bakalaureusekraadist majanduse või muul erialal.⁶ Samuti läheb filosoofia bakalaureusekraadiga tudengitel teistest järjekindlalt paremini sisseastumiseksamitel õigusteaduse või juhtimise magistriõppesse, nagu näitavad USAs tehtud ühtsustatud testide⁷ tulemused.

Müüt 3: Filosoofia õppimine tähendab ammu surnud inimeste poolt öeldu õppimist

Kuid kas filosoofia õppimine ei tähenda üksnes mingite veiderdajate poolt sadade

5 See on muide Homer Simpsoni mugandus filosoofilisest probleemist, kas kõikvõimas Jumal suudaks luua nii raske kivi, et ta ise ei suuda seda üles tõsta.

6 Korn, M. 2013 „Your College Major Is a Minor Issue, Employers Say“, The Wall Street Journal, 10.04.2013, <http://blogs.wsj.com/atwork/2013/04/10/your-college-major-is-a-minor-issue-employers-say/>.

7 GRE, GMAT, LSAT ja MCAT.

või tuhandete aastate eest öeldu õppimist? Kuidas saaks miski sellest olla kohane kaas-aegsetele probleemidele, rääkimata kasulike oskustega varustamisest?

Tõepoolest uurib filosoofia oluline alajaotus, filosoofia ajalugu, millega filosoofid minevikus tegelesid. Mõnikord tehakse seda peamiselt ajaloolise huviga: mõistmaks paremini ideede ajalugu. Kuid väga tihti kaldub huvi kaugemale pelgast ajaloolisest raamatupidamisest. Mitmed filosoofiaajaloolased vaatavad minevikku leidmaks inspiratsiooni kaasaegsete filosoofiliste probleemide lahendamiseks. See on see, millest huvitub kogu filosoofia ning mis ei kuulu üksnes filosoofia ajaloole. Süstemaatilised filosoofid ei vaata, mida mineviku filosoofid on öelnud ega tõlgenda seda, vaid tegelevad oma aja filosoofiliste probleemidega ja üritavad neile lahendusi leida, kasutades hetkel parimaid olemasolevaid vahendeid, just nagu võiks oodata igalt mitteaajalooliselt akadeemiliselt teadusharult.

Müüt 4: Filosoofia koosneb pelgalt arvamustest ja oletustest

Kuid kuidas saab filosoofia millelegi süstemaatiliselt vastata? Kas filosoofia ei ole üksnes midagi kunstisarnast, nagu luule, või hoopis ehk teiste luule kommenteerimine ehk kirjanduskriitika? Lõppude lõpuks ei saa filosoofilistele küsimustele lõplike tõestustega vastata – kas filosoofid ei väljenda pelgalt isiklikke arvamusi ja ei arutle vabalt küsimuste üle, millele ei ole objektiivseid vastuseid?

Esmalt, teadustes (ega õigupoolest kusagil mujal) ei ole palju küsimusi, mis võimaldavad lõplikke tõestusi. Teadlased, erandina vahest üksnes puhtalt formaalsete teadusharude, nagu teatud matemaatika esindajad, ei „tõesta“ oma väiteid. Teadlased korjavad

tõendeid, arendavad teooriaid ja hindavad neid ratsionaalsete argumentidega. Selle abil jõuavad nad oma teadmiseni ja hetkel kättesaadavatele tõenditele vastavate vastusteni. See on teadusliku objektiivsuse kullastandard, ning see on täpselt see, mida ka filosoofid teevad. Filosoofia ei seisne oma arvamuse avaldamises, vaid süstemaatiliselt oma seisukoha üle arutlemises, teooria arendamises ning ratsionaalselt poolt- ja vastuargumentide kaalumises.

Müüt 5: Filosoofia on pelgalt arusaamatu plära ja moekas mõttetus

Heidegger on tuntud väitega, et „eimiski eimiskib“ – see on kindlasti mõttetus, eks? Või kuidas oleks tsitaadiga Hegelilt? „Elav substantis on olend, mis on tõepoolest subjekt, või, mis on sama, on tõepoolest tegelik üksnes niivõrd, kui see on iseennast paigutatav liikumine, või on endale teisiti saamise vahendamine iseendaga“. Kuidas saab see olla midagi muud kui ülespuhutud mõttetu jama?

Heideggeri või Hegeli uurijad võivad tegelikult arusaadavas keeles seletada, mida need filosoofid sellega mõtlesid, ning nad võivad samuti seletada, miks Heidegger või Hegel pidasid seda parimaks viisiks oma mõtteid väljendada. Veelgi olulisem on siiski, et suurem osa filosoofiast ei ole üldse selline. Filosoofia üritab mõista väga raskeid probleeme ning eesmärgiks on saavutada mõistmine läbi selguse.

Mõnikord on selleks vaja kasutada teatud tehnilisi termineid, kuid neil tehnilistel terminitel on tüüpiliselt väga spetsiifilised tähendused. Nende ülesanne on väljendada teatud ideid selgemalt, kui seda lubaks tavakeel. Sellel põhjusel kasutavad teadusfilosoofias, keelefilosoofias, epistemoloogias jne töötavad filosoofid tihti matemaatikast pärit

töövahendeid, nagu matemaatiline loogika, tõenäosusteooria, hulgateooria või mänguteooria, tegemaks oma teooriaid võimalikult täpseks.

Akadeemilise teadusharuna erineb filosoofia mitmel moel stereotüüpidest, mida selle kohta ühiskonnast leida võib. See lühike tekst loodetavasti kummutas mõned neist, kuid loomulikult, ilma järele proovimata ei ole

võimalik teada. Saamaks teada, millega akadeemiline filosoofia tegelikult tegeleb, oleks parem lugeda veidi kaasaegset filosoofiat (mida leiab siit samast) või tulla ja õppida seda Tartu Ülikoolis.

Daniel Cohnitz oli Tartu Ülikooli teoreetilise filosoofia professor 2006–2015.

Inglise keelest tõlkinud: Märt Hallasoo.

Õpi filosoofiat, et mitmekesistada oma haridust

RAO PÄRNPUU

Tartu Ülikooli filosoofia magister

Filosoofia on väga mitmekülgne eriala. Peamised kasulikud oskused, mis filosoofia õppimisega kaasnevad, on kriitilise ja sügavuti mõtlemise oskus ning võime mõista ja tõlgendada infot.

Kui vaadata filosoofide seas ringi, tegelevad nad väga erinevate teemadega. On neid, keda huvitab loogika ning see, kuidas on üles ehi-

tatud keeled. Siis on inimesi, keda huvitavad küsimused, mis seostuvad teadusliku maailmapildiga: kuidas toimib näiteks matemaatika või füüsika ja miks me üldse saame teaduslikke avastusi usaldada? Kolmandaid inimesi huvitavad ühiskondlikud teemad: eetika, poliitikateooriad, õiglus ja seadused. Nimekirja sellest, mis ühte või teist filosoofi

huvitab, võiks jätkata veel lehekülgede kau-
pa. Selline teemade mitmekesisus on pigem
tugevus ja tõendab seda, et filosoofial on igas
valdkonnas midagi väärtuslikku pakkuda.
Seda teadmist saab igaüks ülikooliõpingutel
enda kasuks rakendada.

Filosoofia kohta kasutatakse tihti mõistet
„alusteadus“, sest filosoofiast on tulnud pal-
ju kasulikke mõisteid ja lähenemisi, mida
on edukalt rakendatud teistes valdkonda-
des. Väga tugev seos filosoofia ja mõne
teise eriala vahel on hea alus õpingute in-
terdistsiplinaarseks muutmiseks – õppides
korraga kahte eriala, mis üksteist toetavad,
on võimalik omandada uusi teadmisi ja lä-
henemisi ning värsket mõtlemist, mis muidu
saamata jääks.

Üks võimalus on kasutada filosoofiat täien-
dusena, mis laiendab arusaamist sellest
valdkonnast, mis õppijat huvitab. Näiteks
õppides riigiteadusi või majandust, pakub
filosoofia võimalust arutleda laiemalt selle
üle, mis on õiglane või mitte, kuidas puu-
tub eetika meie igapäevasesse käitumisse
või miks mõned ühiskondlikud mudelid
seletavad maailma toimimist paremini kui
teised. Õppides bioloogiat või tervishoidu,
osutub kasulikuks eetika, mis aitab paremi-
ni mõista, missugused on erinevate tegude
tagajärjed ning miks mõned tegevused peak-
sid olema lubatud ja teised keelatud.

Teisalt võib õppija soovida peamiselt filo-
soofiale keskenduda, kuid täiendada ennast
mõnes teises valdkonnas. Näiteks õppides
loogikat või keelefilosoofiat, osutuvad kasu-
likuks matemaatika- või informaatikaalased
teadmised, mis aitavad näha, kuidas teoo-
riaid konkreetsetes süsteemides ja projekti-
des rakendatakse. Lisaks omandatakse sel-
lega praktilisi oskusi, mis tulevad tänasel ja
homsel tööturul kindlasti kasuks. Näiteks

pakuvad sulle huvi digitaalse maailma pri-
vaatsuse eetilised aspektid. Filosoofiat õppi-
des omandad tugeva baasi eetikateooriates
ning oskad nende abil erinevaid situatsioone
analüüsida. Omandades juurde teadmisi sel-
lest, kuidas erinevad infosüsteemid töötavad
ning kuidas neid teha turvaliseks või ano-
nümseks, tekivad praktilised oskused, mis
aitavad oma teemat paremini mõista ning
konkreetsed lahendusi pakkuda.

Erinevate kombinatsioonide võimalusi on
väga palju. Järgnevalt toon välja mõningad
näited koos märksõnadega selle kohta, mis
teemade või oskuste puhul on filosoofia
lisamine kasulik.

Filosoofia ja ...

õigusteadus ja riigiteadused – loogika ja
argumenteerimisoskus, eetilised küsimused,
õiglus ja ühiskond, vabadus ja autonoomia.

majandus – ühiskond ja inimese roll selles,
mänguteooria ja loogika.

ajakirjandus ja kommunikatsioon – ob-
jektiivsuse võimalikkus, tõde ja teadmine,
argumenteerimise oskus ja kriitiline mõt-
lemine, eetilised küsimused.

bioloogia – eetilised küsimused (loomade
õigused, õigus elule ja vabasurmale, millal
tekib elu), fundamentaalsed küsimused, mis
puudutavad elu.

füüsika ja matemaatika – teadusfilosoofia
ja teadusliku avastuse loogika, kriitiline
mõtlemine, loogika.

informaatika – kriitiline mõtlemine, keele
mõistmine, loogika, eetilised küsimused
(privaatsus ja jälgimine, tehisintellekt).

ajalugu – filosoofia ajalugu, kuidas filosoofia-
lised ideed on maailma sündmusi mõju-
tanud.

Tartu Ülikoolis on võimalik õppida nii peaeriala kui kõrvaleriala. Enamik õppekavasid võimaldavad võtta kõrvaleriala ka väljastpoolt seda ainet, mida õppima minnakse. Kui on soovi erinevaid alasid kombineerida, siis praktiliselt näeb see välja nii, et kandideeritakse õppima oma peaerialale, kuhu võetakse vastavalt kriteeriumitele vastu. Olles juba Tartu Ülikooli vastu võetud, on võimalik valida ülikoolist muu kõrvaleriala, mida õpitakse väiksemas mahus peaerialale juurde. Selleks, et saada täpsemalt teada, mis erialad lubavad väljastpoolt enda õppekava

kõrvaleriala võtta ning missugused on õppekavad ja võimalused, tuleks tutvuda Tartu Ülikooli kodulehega, kust on võimalik leida kogu vajalik informatsioon – <http://www.ut.ee/et/sisseastumine>.

Kui endal tekib mingi huvitav idee ja on soov muid erialasid filosoofiaga siduda, siis on alati võimalik võtta ühendust filosoofia osakonnaga ning küsida nõu ja abi. Mida selgema plaaniga oma õpingutele läheneda, seda kindlam on tunne, et tuled õiget asja õppima, ja seda parem on lõpptulemus.

Mida teevad Tartu Ülikooli filosoofia bakalaureuseõppe vilistlased pärast lõpetamist?

MATS VOLBERG

Tartu Ülikooli praktilise filosoofia teadur

1. Sissejuhatus

Pikalt panganduses kõrgetel kohtadel töötanud ja praegu King's University College'i õppejõuna tegutsev Jordan Kotick on oma haridustee ning karjäärivalikute kohta kirjutanud järgmist. Kui ta ülikooli esimestel aastatel kuulas paari filosoofiakursust, küsiti temalt: „Aga mida sa sellega peale hakkad?“, kui ta otsustas filosoofia oma peerialaks valida, kostis taas sama küsimus, aga palju

valjemalt. Kui ta aga pärast bakalaureuseõpinguid otsustas jätkata filosoofia eriala magistriõppes, uuriti juba päris murelikult: „Aga mida sa sellega peale hakkad?“ Mõni aasta hiljem valiti Jordan sadade kandidaatide seast välja ihaldatud töökohale investeerimispangas JP Morgan Chase just sellepärast, et ta oli õppinud filosoofiat, ning seega on Jordani vastus eelnevalt küsitud küsimusele: „Mida iganes ma soovin.“

Sarnaseid lugusid on maailm ning Eesti täis. See on korraga nii filosoofia õppimise õnn kui ka õnnetus. Erinevalt paljudest teistest erialadest on filosoofiaõpingute juurest võimalik edukalt suunduda sisuliselt igale poole, mis on kahtlemata hea. Kuid samas võib see viia paradoksini: valikuid on nõnda palju, et inimene ei oska ega tea, mida siis ikkagi konkreetselt teha.

Seega tuli meil pealkirjas püstitatud küsimusele vastamiseks oma vilistlastelt küsida, mida nad oma filosoofiaharidusega peale hakkasid.

2. Uuringu kirjeldus

Jaanuaris ja veebruaris 2020 viisin läbi uuringu, mille käigus küsisin Tartu Ülikooli filosoofia osakonna bakalaureuseõppe lõpetanutelt, kas ja mida nad on hiljem edasi õppinud, millised on olnud nende valikud tööturul ning kas ja kuidas oli filosoofia õppimine selle kõige juures abiks.

Alates aastast 2006 on TÜ filosoofia osakonnas 3-aastase bakalaureuseõppe lõpetanud 165 inimest. Kontakti õnnestus saada 147 inimesega, kellele saatsin kutse uuringus osaleda, neist omakorda 64 täitsid küsitluse. Vastanute kolm kõige levinumat kirjeldust oma praeguse peamise tegevuse kohta olid: palgatööline (42), ettevõtja (11) ja tudeng (9).

3. Edasiõppimine

Vaid 9 vastajat ütlesid, et ei jätkanud õpinguid magistritasemel. Kuivõrd tegu oli pigem paari viimase aasta jooksul lõpetanutega, võib spekuloida, et nad jõuavad veel hiljem magistriõpinguid alustada.

Magistritasemel jätkas õpinguid filosoofia erialal 23 vastajat (36,5%), kellest omakorda 19 tegi seda Tartus. Mujal filosoofia magistriõppes õppinud isikud mainisid järgmisi

ülikoole: Amsterdam, Aarhus, Paris-Sorbonne, Central Saint Martins College of Art and Design. Need, kes vahetasid magistritasemel eriala, mainisid muu hulgas järgmisi valikuid: õigusteadus, kommunikatsioon, psühholoogia, informaatika.

38 vastajat (69% magistriõppes jätkanutest) ütlesid, et bakalaureusetasemel saadud teadmised ja oskused aitasid neid edasistes õpingutes oluliselt. Sõnaliste kommentaaridena mainiti argumenteerimisoskust, mis tähendab nii loogilist mõtlemist kui ka teiste esitatud argumentide analüüsimist ja oma mõtete väljendamist argumenteeritud kujul. Samuti toodi esile oskust kirjutada ja lugeda akadeemilisi tekste. Mitu vastajat leidsid, et filosoofia bakalaureuseõpingud olid tervikuna keerukamad ja nõudlikumad kui hilisemad muu eriala magistriõpingud.

Doktorantuuris jätkas 17 vastajat, seega umbes üks kolmandik neist, kes alustasid magistriõpingutega. 10 neist tegi seda Tartu Ülikoolis ja neist omakorda 5 filosoofia erialal, ülejäänud 7 vastajast 4 jätkasid filosoofiaga mujal ning 3 muul erialal mujal. Need, kes ei jätkanud doktorantuuris filosoofia alal, nimetasid muu hulgas järgmisi erialasid: energia ja keskkond, keeleteadus, keskkonna planeerimine ning majandusteadus.

4. Valikud tööturul

Pärast bakalaureuseõpinguid esmakordselt tööturule sisenedes alustas 64% vastajatest palgatööga, ülejäänud vastajad jagunesid võrdselt projektipõhise töö, vabakutseliseks töötamiseks, ettevõtluse, vabatahtliku töö ning mitte töötamise vahel. Veidi üle poole (58%) vastajatest töötasid täiskohamusega, umbes viiendik (22%) poole kohamusega. Oma tegevusvaldkonda täpsustasid 42 vastajat, mõned näited: ettevõtlus, infotehnoloogia valdkond, muuseumitöö,

kommunikatsioon ja turundus, riigiamet, ajakirjandus, tõlkimine, klienditeenindus.

Aastatel 2006-2010 lõpetanute sissetulek esmakordsel sisenemisel tööturule jäi enamuses vahemikku 501-750 eurot, samal perioodil oli Eesti keskmine palk 745 eurot. Aastatel 2011-2015 lõpetanute hulgas oli kõige levinum sissetulekute vahemik esmakordsel sisenemisel tööturule samuti 501-750 eurot, kuid vahemikku 751-1000 eurot mainiti peaaegu sama tihti, vaadeldud perioodil oli Eesti keskmine palk 949 eurot. Mõlemal perioodil leidis ka inimesi, kelle esmane sissetulek oli 1700 eurot või rohkem. Aastatel 2016-2019 lõpetanute seas oli kõige levinum sissetulekute vahemik esmakordsel sisenemisel tööturule 751-1000 eurot ja Eesti keskmine samal perioodil 1271 eurot.

Peaaegu kaks kolmandikku kõigist vastajatest (60%) leidis, et neil oli ülikoolist saadud teadmistest ja oskustest töötamise juures vähemalt osaliselt kasu. Kõige enam mainitud positiivne aspekt oli filosoofiaõpingute jooksul omandatud analüüsi- ja kriitilise

mõtlemise oskus, seda nii üldisemas mõttes tööülesannete mõistmise ja töö planeerimise juures kui ka konkreetselt kirjutamisel ja oma seisukohtade väljendamisel. Samuti oli mitmeid kommentaare, milles viidati filosoofiaõpingute käigus omandatud õpioskustele, lugemisoskusele ning laiemalt informatsioonis orienteerumisele.

Tänase töötamise osas olid kõige levinumad tegevusvaldkonnad toimetamine, tõlkimine, (aja)kirjandus, akadeemiline töö, turundus ja kommunikatsioon, ehitus ja arhitektuur, IT valdkond ning juhatamine ja juhtimine. Aastatel 2006-2010 ja aastatel 2011-2015 lõpetanute seas oli kõige enam neid, kes teenisid kuus 2250 eurot või rohkem, järgmine kõige levinum vahemik oli 1301-1750 eurot. Aastatel 2016-2019 lõpetanute seas olid kõige levinumad sissetulekute vahemikud 1751-2250 eurot ning 751-1000 eurot. Küsitluse läbiviimise hetkel (st 2020. aasta esimeses kvartalis) oli Eesti keskmine palk 1404 eurot, seega teenis suurem osa vilistlastest, lõpetamise ajast sõltumata, vähemalt Eesti keskmist või sellest kõrgemat palka.

Vilistlaste tagasivaated

HEIDI KOOLMEISTER

vilistlane

Õppisin Tartu Ülikooli filosoofia osakonnas aastatel 2009–2012, mil omandasin bakalaureusekraadi filosoofias ja kõrvaleharral rahvusvahelistes suhetes (riigiteaduste instituudis). Filosoofia õpingute fookuses oli poliitika-filosoofia, mistõttu kirjutasin bakalaureusetöö teemal „Liberalism versus poliitiline paternalism: John Locke’i kriitika Sir Robert Filmeri *Patriarcha* aadressil“.

Filosoofiat sattusin õppima tutvudes Tartu Ülikooli õppevalikutega, kuna teadsin, et just selles Eesti ülikoolis soovin kõrghariduse omandada. Valisin kolme õppekava vahel – riigi- või õigusteadused ja filosoofia – ning valisin lõpuks viimase, kuna keskkooli lõpuks ei olnud veel endiselt selget visiooni, millises valdkonnas soovin töötada, ning filosoofia tundus andvat kõige laiemat võimaliku põhja teadmiste osas, millega edasised valikud töövaldkonna osas oleksid avatud erinevatel erialadel. Senine kogemus on näidanud, et ma ei pidanud pettuma. Sest lõppude lõpuks, kui tööturule suundume, siis ei anna ükski õppekava üks-ühele seda, mida on vaja realselt tööturul teha, seevastu filosoofia annab väga tugevad oskused tööd teha.

Bakalaureuseõpingute jooksul filosoofias õppisin kõige olulisemana argumenteerimist, kriitilist mõtlemist ja teadustöö

kirjutamise oskuseid, mis on erinevate töökohtade juures suureks eeliseks. Need oskused tulenesid erinevatel teemadel läbi viidud seminarides osalemise kaudu, kus nõutud oli nii aluseks oleva teksti põhjalik läbitöötamine, argumentatsiooni kriitiline analüüs, erinevate teadustööde kirjutamine ning samas ka omapoolsete argumentide avalik esitamine interaktiivses debatis teiste tudengite ja seminarijuhendajaga. Pärast bakalaureusekraadi omandamist jätkasin magistrikraadi omandamiseks õpingud TÜ riigiteaduste instituudis rahvusvaheliste suhete erialal. Tulenevalt huvist poliitika-filosoofia vastu kirjutasin magistratöö teemal „The Question of Agency in Humanitarian Intervention: Cosmopolitan Approaches“, mis oli üks vähestest poliitika teooriat käsitlevatest lõputöödest antud instituudis. Võin öelda, et filosoofia õpingud oli parim alus, mida sotsiaalteaduste valdkonna inimene võib saada.

Nii bakalaureuse- kui magistriõpingute jooksul täiendasin teadmisi Erasmus ja DoRa 7 stipendiumi toetusel Itaalias Università di Bologna’s. Välismaal õppimine on suurepärane viis täiendamaks oma erialaõpinguid ja saamaks teist perspektiivi valitud õppesuunale. Samuti kasutasin õpingute vältel võimalust täiendada

õpinguid praktika näol Rahvusvahelise Migratsiooniorganisatsiooni (IOM) Eesti kontoris. Õpingute lõpetamisele järgnevalt olen töötanud peamiselt avalikus sektoris, varasemalt Sotsiaalministeeriumis puuetega ja eakate inimeste õiguste kaitse nõunikuna ja täna Välisministeeriumis inimõiguste lauaülemana. Üldjuhul tuleb täna töökohtal olla valmis väga erineva sisu ja vormiga tööülesanneteks, milleks on vajalikud mitte niivõrd konkreetsed faktiteadmised kui

oskuslikud töömeetodid. Filosoofia õpingud on andnud väga laia aluspõhja töötamiseks väga erinevatel erialadel ning kahtlemata avalikus sektoris on tugeva analüüsivõime ja argumenteerimisoskusega noortel kvalifitseeritud inimestel väga head võimalused läbilöömiseks.

Lisaks sain sealt sõbrad kogu eluks, kuna mitmete oma kursusekaaslastega oleme siiani väga tihedalt seotud.

PEETER RAUDSIK

vilistlane

Gümnaasiumi lõpus oli mul ülikoolis õppimise osas selge soov – minna Tartu Ülikooli ajalugu õppima! Paraku või pigem oleks vast õigem öelda õnneks läks see plaan aga luhta, kuna jäin toona napilt tasuta kohast ilma. See ootamatu muutus viiski mu filosoofiaõpingute juurde, mis esialgu olid küll jätkuvalt veel mõeldud asenduseks, enne kui eriala vahetan.

Ent juba esimese semestri lõpul 2009. aasta talvel sain aru, et filosoofial on mulle pakuda hoopis enam kui algul oskasin oodata. Viimane leidis kinnitust nii järgnevate ülikooliaastate vältel kui ka hiljem tööriindel.

Kuigi vaba tahte olemasolu seatakse selle kolme aasta jooksul korduvalt kahtluse alla, siis minu jaoks seisneb filosoofia bakalaureuseaja peamine väärtus just vabaduses valida. Filosoofia tudeng saab otsustada, kas ta soovib end uputada suurte mõtlejate tekstidesse, kaevuda tehisintellekti pähe, harutada lahti poliitiliste süsteemide nähtamatud traageliidid või veeta unetuid öid otsides mõtestatud vastuseid igavikulistele

küsimustele õnnest, surmast ja armastusest.

Ent nende teemavalikute kõrval annavad filosoofiaõpingud ka praktilisi oskusi, millest tööturul puudust tuntakse. Siinkohal tahan eeskätt osutada just kriitilisele lugemis- ja kirjutamisoskusele. Ilma võimeta suruda keerukad sündmused paari tuhande tähemärgi sisse, oleks kindlasti nii mõnedki mu ajaleheartiklid ja välispoliitilised analüüsid Postimehe ning Diplomaatia lehekülgedel jäänud hoopis nõrgemaks. Kolme aasta jooksul kirjutatud erinevatest filosoofilistest esseedest paremat lihvimispinki analüüsioskuse teravdamiseks on raske leida. Seejuures ei tohiks ära unustada, et filosoofia õppimise raames avaneb tudengil võimalus ka teha tõsisid uurimistöid, mis viivad õppuri otse algallikate juurde. Enda õpingute ajast meenuvad kohe mitmed tunnid Kirjandusmuuseumi arhiiviriitlute vahel, lugedes ärkamisaegsete mõtlejate sõnavõtte ja otsides eesti rahvosluse lätet. Ajal, mil maailm püüab hakkama saada võltsuudiste ja valetõdedega on oskusel “minna ja ise järele uurida” selgelt kasvav väärtus.

Kõike eelnevat on hiljem ka töömaastik kinnitanud. Nii maandusin pärast ülikooli lõppu Eesti Rahvusringhäälingus välisuudiste toimetaja ametikohal. Siinkohal on paslik ära mainida, et minu jaoks on filosoofia erialal õpitu muutunud tihti just väärtuslikuks vahendiks teiste elualade tundmaõppimiseks ja huvide edendamiseks. Viimastest vast olulisim on olnud mu töö araabiamaailmaga. Oma magistrikraadi, sedakorda küll rahvusvahelistes suhetes, tegingi juba kodust kaugel Kataris. Samas ei saa varasemat filosoofia rolli siinkohal kuidagi alahinnata, sest eelpool mainitud

vajalike oskuste arendamise kõrval on kasu olnud ka otseselt õpitust. Nii näiteks algab minu sel aastal loetav kursus Eesti Diplomaatide koolis just loenguga orientalismist – teemast millest kirjutasin muuhulgas ka oma bakalaureusetöö.

Peeter on hiljem tegelenud põhjalikult araabiamaade uurimise, tõlkimise ja loengute andmisega. Pikemalt saab Peetri tegemistest kuulda Globaalsete Eestlaste taskuhäälingus:

<http://memokraat.ee/2017/09/arabist-peeter-raudsik-kuidas-moista-araabia-maid/>.

Leo Luks: filosoofiaolümpiaad on väärt väljakutse ülikoolipürgijale

HEIDY MERISTE

Tartu Ülikooli filosoofia doktorant

Üks võimalus juba enne ülikooli filosoofiasse põhjalikumalt süveneda ning oma klappi selle valdkonnaga täpsemalt katsetada on osaleda filosoofiaolümpiaadil. Filosoofiaolümpiaadi on Eestis korraldatud juba alates 2004. aastast. Olümpiaadi puudutavatele küsimustele vastab Eesti filosoofiaolümpiaadi pikaajaline korraldaja, Eesti

Maaülikooli vanemlektor, Underi ja Tuglase kirjanduskeskuse vanemteadur Leo Luks.

Miks huvituda filosoofiast?

Selle küsimuse üle arutletakse viimasel sajandil kõhklevas vormis pidevalt, siinkohal pole ruumi detailidesse süveneda. Julgen soovitada aastal 2007 Delfis ilmunud artik-

lite sarja, kus märksõna „Milleks filosoofia?“ all arutlesid mitmed mõtlejad, mina kaasa arvatud.

Lühidalt öeldes tasakaalustab filosoofia nii-öelda igapäevast arusaama teaduslik-tehnilisest maailmast, kus kõik – näiteks ka ühiskonna arendamise küsimused – on teadmispõhine, nii-öelda tehnika küsimus. Filosoofia justkui tõmbab selliselt lihtsalt maailmanägemiselt kardina eest, tuues esile lahendamatud sõmpunktid, filosoofia suurprobleemid. Julgen soovitada eesti keelde tõlgitud Gilles Deleuze'i ja Felix Guattari raamatut „Mis on filosoofia“, mille põhisõnumiks on, et filosoofia on ennekõike küsimusi püstitav looming, mitte niivõrd vastuseid andev teooria.

Selline huvi elus peituva määramatuse vastu tundub olevat inimesele omane. Filosoofiliste küsimusteni võib jõuda ammu enne traditsioonilise filosoofiaga tutvumist, näiteks ilukirjanduse abil (nii oli see minu puhul). Nagu näitavad edukad programmid, on filosoofia aluseid võimalik lihtsustatud moel edukalt arutada juba lasteaiastega (ka eesti keelde on tõlgitud mitmeid sääraseid õppematerjale). Samas ütleb minu pikaajaline õppejõukogemus, et mitte sugugi igaüks ei ole valmis filosoofiast tõsisemalt huvituma, paljud tahavad praktilise elu juures püsida. Tuleb rõhutada, et filosoofia võib osutada kasulikuks ka siis, kui sellele ei soovita elu lõpuni keskenduda, näiteks on poliitik Jevgeni Ossinovski silma paistnud väga tugeva väitlejana. Ta lõpetas ülikooli just filosoofia erialal.

Miks osaleda filosoofiaolümpiaadil?

Kui õpilasel on olemas filosoofiahuvi – isegi kui ta ei ole veendunud, kui tõsine see huvi on – siis on just olümpiaad suurepärane koht enda proovile panemiseks. Esiteks nõuab

juba üleriigilises eelvoorus osalemine süvenemist: tuleb kirjutada essee ning eelnevalt ka filosoofilist kirjandust lugeda. Juba seal läbi saab selgemaks, mil määral filosoofia inimest paelub.

Kes pääsevad vabariiklikku lõppvooru, need saavad filosoofiaõppejõudude käe all osa võtta intensiivsest kahepäevasest koolitusest, mis eelneb võistlusele. Samuti antakse nende esseele põhjalikku tagasisidet. Lisaks saavad filosoofiahuvilised noored omavahel loovalt suhelda – mitte igas koolis ei pruugi noore mõtleja ümber sellist seltskonda olla.

Olümpiaadil osalemisel on ka praktilised kasud sees. Igal aastal saavad parimad oma olümpiaadi tulemuse alusel astuda Tartu Ülikooli õppima väljaspool tavapärast konkurssi; kaks parimat õpilast saavad osaleda rahvusvahelisel olümpiaadil. Konkurents ei ole seejuures võrreldav põhiainete olümpiaadidega, filosoofiaolümpiaadist võtab üle Eesti osa vaid 30 õpilast.

Kes on filosoofiaolümpiaadile oodatud?

Olümpiaadil võivad osaleda kõigi põhikoolide ja gümnaasiumide ning kutseõppeasutuste õpilased. On ka vanusepiirang, õppeaastal 2024/2025 võivad oma töö esitada kõik, kes on sündinud 2002. aastal või hiljem.

Milles õpilased filosoofiaolümpiaadil omavahel võistlevad ning mida žürii seejuures hindab?

Olümpiaadi tähtsaim ülesanne on filosoofiline essee. Eelvoorus kirjutatakse kodune essee emakeeles (vene noored võivad kirjutada vene keeles); vabariiklikus lõppvoorus aga 4-tunnine essee võõrkeeles. Viimane vorm kopeerib rahvusvahelist olümpiaadi: mõte on seal selles, et keegi ei saaks oma emakeeles kirjutamise eelist.

Esseede hindamine ei saa olla lõpuni objektiivne, kuid heade esseede esiletõstmise osas on žürii üldjuhul üksmeelne. Esseid hinnatakse viies kategoorias: vastavus teemale; teema filosoofiline mõistmine; argumentatsiooni veenmisjõud; essee sisemine kooskõla; originaalsus.

Eesti olümpiaadil võisteldakse esseele lisaks veel ka loogikas, filosoofilises väitluses ning põhimõistete tundmises.

Mis on filosoofiaolümpiaadil edu pant?

Kõige tähtsam on kirjutamisoskus. Palju mängib rolli õpilase üldine humanitaarne taust — mitu korda on olümpiaadi võitnud need, kes pole koolis filosoofiat üldse õppinud. Spetsiifilistest oskustest on tähtsaimal kohal võime esitada selgeid väiteid ning nende kasuks seostatult argumenteerida. Sama oskust läheb lisaks kirjutamisele vaja ka väitluses.

Kaks vabariikliku olümpiaadi parimat saavad edasi ka rahvusvahelisele olümpiaadile. Mille poolest erineb rahvusvaheline olümpiaad kohalikust?

Võistlusprogramm erineb selle poolest, et piirdatakse ühe esseega. Ülejäänud aeg – olümpiaad kestab 4–5 päeva – kulub kultuuriprogrammile: noored üle maailma saavad suhelda, osaleda töötubades, õppida tundma korraldajamaa kultuuri. Nii et rahvusvaheline olümpiaad on võrreldes vabariiklikuga rohkemal määral kultuuripidu ja vähemal määral võistlus.

Milline on Eesti tase rahvusvahelisel areenil?

Tubli keskmine tase. Oleme regulaarselt pälvinud au-äramärkimisi, 2017. aastal pälvisime esmakordselt medali, Kaarel Hänni Tallinna Reaalkoolist võitis pronksmedali. Tuleb täpsustada, et kui paljude teiste ainete olümpiaadidel jagatakse medaleid umbes pooltele osalejatest, siis filosoofiaolümpiaad on konservatiivne: enamasti antakse vaid kümme medalit umbes saja osaleja juures. Arvestades filosoofia õpetamise teisejärgulist rolli riiklikus hariduspoliitikas on meie tulemus igati tubli. Medaleid võidavad tavaliselt ikka need riigid, kus filosoofia õpetamine on prioriteetsem, näiteks Soome.

Oled Eesti filosoofiaolümpiaadi eestvedamisega tegelenud juba selle algusaegadest peale. See teeb praeguseks koos tänavusega kokku 21 aastat. Mis innustab Sind seda teekonda ikka ja jälle ette võtma?

Kuna meie olümpiaadi rahastab TÜ Teaduskooli kaudu riik, siis ei ole eestvedamine sugugi ülemäära raske; aastatega on korraldus ka hästi paika loksunud. Tunnen, et olümpiaadil on motiveeriv roll vähemalt nende koolide jaoks, kus filosoofiat vaatamata üldisele langustrendile suuremas matus õpetatakse. Ka rahvusvahelisel olümpiaadil käimine on vaatamata tööpingele pidu: delegatsioonide esindajatest on aastatega kujunenud tugev sõpruskond.

Mis on mõttelugu?

PÄRTEL PIIRIMÄE

Tartu Ülikooli mõtteloo professor

Mis on mõttelugu?

Laiemas mõttes võib mõttelooks nimetada ideede kogumit, mida inimkond on oma ajaloo jooksul väljendanud maailma, inimese ja ühiskonna kohta. Mõttelugu on seega inimkonna ajalooline mõttepärand. Kitsamas mõttes on mõttelugu akadeemiline distsipliin, mis seda mõttepärandit teaduslikult uurib ning „loona“ kirja paneb.

Kas mõtteloolane uurib igasuguseid mõtteid?

Siinkohal tasub vahet teha igapäevastel, asistel mõtetel – näiteks „köht on tühi, peaks kartuleid praadima“ või „kus mu tuhvliid on?“ – ning abstraktsematel, teoreetilismatel ja süstemaatilismatel ideedel, millega

seletatakse maailma või põhjendatakse, õigustatakse või kritiseeritakse mingeid ühiskondlikke praktikaid, institutsioone, nähtusi või käitumisnorme. Mõttelugu tegeleb nende teist tüüpi ideedega. Mõttelugu on nimetatud ka „ideede ajalooks“ (ingl k *history of ideas*) või „intellektuaalseks ajalooks“ (ingl k *intellectual history*). Need terminid viitavad, et uuritakse ideid, milleni jõudmine nõuab teatavat intellektuaalset pingutust ning mis oma süstemaatilisuse või uudsuse tõttu pakuvad huvi ka teistele.

Miks peaks tegelema minevikus mõeldud mõtetega?

Inglise filosoof Robert Collingwood on kirjutanud, et „kogu ajalugu on suuresti

mõttelugu“. Selle pisut provokatiivse lausega pidas ta silmas, et mõtlemine määrab inimese igasugust tegutsemist. Mitte ilmaasjata ei kasutata inimese kohta mõistet *homo sapiens* ehk mõtlev inimene, mis tähendab, et just abstraktse mõtlemise võime eristab meid ülejäänud loomariigist. Inimese tegutsemine ei ole instinktiivne, vaid tegutsedes kaalume oma tegude tagajärgi ning meie valikud sõltuvad meie maailmavaatelistest seisukohtadest ja moraalsestest hoiakutest. Seetõttu ei ole võimalik mõista ajalugu, kui me ei mõista ajalooliste tegutsejate mõttemaailma. See muidugi ei tähenda, et mõttelugu peaks asendama teisi ajaloo valdkondi nagu poliitiline ajalugu, sotsiaalajalugu, kultuuriajalugu jt, vaid et tal on kindel koht nende kõrval.

Mille poolest eristub mõttelugu nendest teistest ajalooteaduse harudest?

Väga rangelt polegi võimalik eristada, sest ka näiteks poliitika- ja majandusajaloolased on järjest hakanud huvi tundma oma valdkonna sündmuste ja nähtuste mõtteloolise tausta kohta. Aga igal ajaloo valdkonnal on ikkagi oma spetsiifilised küsimuseasetused, meetodid ja allikabaas. Mõtteloo uurijate peamiseks allikateks on möödunud ajastutest säilinud nii trükitud kui ka käsikirjalised tekstid. Peamiseks meetodiks on nende tekstide süvaanalüüs ning võrdlev uurimine, et leida seoseid erinevate mõtlejate vahel ning tuvastada ideede levikut. Aga tekstide mõistmiseks on väga oluline on ka vastava ajastu tausta tundmine. Viimasel ajal on seoses digitaliseerimisega hakatud kasutama ka kvantitatiivseid meetodeid, näiteks on võimalik arvuti abil analüüsida suuri allikakorpuseid ja uurida mingite mõistete levikut.

Kuidas suhestuvad omavahel mõttelugu ja filosoofia ajalugu?

Filosoofia ajalugu on mõtteloole väga lähedane distsipliin, sest tihtipeale uuritakse neidsamu ajaloolisi mõtlejaid ja tekste. Ent on ka olulisi erinevusi. Filosoofia ajaloo fookuses on filosoofia kui distsipliini eelugu, mistõttu ajaloolisele tekstile esitatakse rangemad „kvaliteedinõuded“, et see talle üldse huvi pakuks – see peab vastama teatavale „filosoofilisuse“ standardile. Mõtteloo fookus on laiem, sest see ei piirdu vaid nende mõtlejate uurimisega, kes pidasid end „filosoofideks“ või keda me tänapäeva standardite kohaselt saame filosoofideks nimetada. Mõtteloo uurijatele pakub huvi mitmekesisem mõttepärand, sealhulgas näiteks teoloogiline, õiguslik ja teaduslik mõte. Mõtteloo allikateks on ka vähem abstraktsed tekstid, näiteks pamfletid, seadused, kirjavahetus ja isegi ilukirjandus. Kui tuua näiteid Eesti ajaloost, siis näiteks Jaan Tõnissoni või Konstantin Pätsi poliitilised ideed pakuvad mõtteloo uurijale suurt huvi, aga filosoofia ajaloolasele eriti mitte. Nemad uurivad peamiselt Tartu Ülikooliga seotud akadeemilist filosoofiat.

See erinevus on omakorda seotud erinevat laadi huviga mineviku suhtes. Filosoof mõõdab ajaloolist teksti sageli tänapäeva filosoofia mõõdupuuga ning uurib, milliseid vastuseid mineviku mõtlejad annaksid meie tänapäeva küsimustele. Mõtteloo uurijat huvitab aga justnimelt mineviku mõtleja ajalooline kontekst: miks ta üldse selle teksti kirjutas, kellega ta vaidles, kellele ta toetus, milliseid nähtusi ta kritiseeris ja milliseid heaks kiitis, jne, jne. Selline eristus ei ole muidugi täiesti range ning ideaalis võiks teadlane neid kahte lähenemismurka ühen-

dada, uurides tekste filosoofiliselt pädevalt ning ajaloolise konteksti suhtes tundlikult.

Miks asub Tartu ülikoolis mõtteloo professor filosoofia ja semiootika osakonna juures?

Mõttelugu on interdistsiplinaarne teadusharu, mis ei tunne end tegelikult väga mugavalt ühegi tänapäeva teadusdistsipliini „alluvuses“, sest ta uurib mineviku ideid perioodidel, mil neid distsipliine polnud veel välja kujunenud. Mõnedes ülikoolides (nt Uppsala) moodustab mõttelugu omaette instituudi, ent sageli on vastavad õppetoolid ajaloo, filosoofia või poliitikateaduste instituutide juures. Aga mõttelool on ühisosa ka näiteks teoloogia, kirjandusteaduse või ka reaalteadustega. Huumoriga pooleks võib öelda, et mõttelugu on „distsiplineerimatu“ ehk ennast otsiv ja pidevalt uuenev valdkond, mis rakendab eri distsipliinide meetodeid ja pesitseb nende ristumispunktides.

Kas mõttelugu ei aita siis üldse tänapäeva probleemidele valgust heita?

Mineviku autorid ei paku valmislahendusi, sest ajad ja olud on muutunud. Samas on inimloomus jäänud fundamentaalselt samaks, mistõttu ajaloolisi tekste lugedes valdab meid sageli äratundmisrõõm, kui näeme, et inimesed on sajandeid maadelnud sarnaste probleemidega. Kindlasti avardub meie pilk selles osas, millist laadi küsimusi saab üldse küsida ning millisel viisil vastuseid otsida. Pahatihti tegeleme tänapäeval „jalgratta leiutamisega“, sest mõnes aspektis on mineviku mõtlejad olnud leidlikumad või süstemaatilisemad ning neilt on palju õppida. Kui reaalteadustes saame rääkida selgest progressist ning mineviku füüsika või keemia pakub meile huvi pigem kurioosumina või päris teaduse „elloona“, siis inimloomust puudutavate valdkondade nagu moraalifilosoofia või poliitika puhul ei saa kindlalt väita, et me oleme ajaloo jooksul tohutult palju targemaks saanud.

*Tuleb
otsustada!*

*Mõtleme
veel...*

Lasteaiakohti ning elupäästvaid ravimeid jagades: filosoofia praktilistest projektidest

KADRI SIMM

Tartu Ülikooli praktilise filosoofia kaasprofessor

Filosoofial on kahtlemata pigem teoreetilise distsipliini kuulsus (tugitoolimõtled ja muu säärane). Ometigi kuuluvad filosoofia vanimate probleemide ning teemade hulka ka väga praktilised küsimused, millega tegeletakse enamasti moraali- ning poliitikafilosoofia raames. Kas ja kuidas aga rakendada nendest teooriatest pärit teadmist päris elus?

1. Filosoofilised oskused

Filosoofid üldiselt jagavad isekeski arusaama sellest, mida kujutab endast loogiline argumentatsioon, oskavad välja tuua nii arutluskäigu (varjatud) eeldusi kui seda, kas ja kuidas jõutakse põhjendatud järeldusteni. Aga päris elu kipub paraku ikkagi filosoofiaseminarist või veelgi enam, argumentee-

rivast esseest, erinema. Ühiskondlikus elus on eeldused peidetud või neist ei räägita, argumentatsioon on hajus või lausa vastuoluline ning loogikaga väärtuskonflikte ei lahenda.

Inglise poliitikafilosoof Jonathan Wolff, kel on olnud palju praktilist kogemust poliitikaanalüüsis, avaldas hiljuti raamatu oma sellealastest kogemustest. See on põnev ja ehk ka teataval määral kainestav lugemine (praktilistele) filosoofidele. Poliitikud on enamasti pragmaatikud, kellele on tähtis jõuda otsuseni ja enamasti kompromisside abiga. Filosoofe muidugi kompromissid eriti ei huvita, tähtis on jõuda tõeni või siis vähemalt võimalikult lähedale sellele. Filosoofid kipuvad ekstreemsustesse, neile meeldivad konfliktid, intuitsioonivastased mõttemängud ja reaalse eluga võrreldes vastuvõetamatud järeldused. Argumentatsiooniteoreetikud peavad olulisimaks loogikat, moraalfilosoofide arvates trumpavad eetikaprintsipiibid kõiki ülejäänud asjaolusid, aga tegelikkus on paraku teine. Ühiskondlikus elus on tähtis kaasata võimalikult paljusid osapooli (isegi kui nende argumentidega ei nõustuta) ning küpsetada seejärel valmis kompromissikakuke, mis ühte põhimõttekindlat filosoofi kindlasti ei rahuldaks. Aga erinevalt filosoofist, kes võibki eriarvamusele jääda ning printsiipsaalselt kokkulepetest keelduda, tuleb ühiskonnas siiski otsuseid vastu võtta. Ei saa lõpetada tõdemusega, et „let's agree to disagree“ või veelgi ebamäärasemalt – „more research is needed on this“.

Eriti traagiliselt mõjub filosoofidele Wolffi väide, et praktiline elu on kaldu status quo poole. See tähendab, et praktilisi otsustusi tehakse pigem deskriptiivsusele toetudes, selle pealt, mis on olemas, käibel, toimiv, ning argumentidel status quo muutmise kohta on suhteliselt vähem mõjukust. Seda

on raske alla neelata inimestel, kes on veendunud Hume'i nn on-peaks reeglis ehk siis selles, et argumente selle kohta, mis peaks olema (näiteks kuidas ühiskondlikku elu korraldada või mis eetikaprintsipiip on kõige olulisem), ei saa tuletada sellest, mis on (kuidas ühiskond on parajasti korraldatud või mis eetikaprintsipiibid kehtivad). Kriitilistelt ning preskriptiivsetelt ehk ettekirjutavatelt lähenemistelt võtaks taoline mõtteviis ära igasuguse progressilootuse ja arenguvõimaluse.

Mis on siis praktilise filosoofi roll? Mida filosoofid teha saaksid, on juhtida tähelepanu ebaloogilistele järeldustele, vildakale argumendile ja varjatud eeldustele meie ühiskondlikes debattides. Ehk, nagu Wolff oma kogemuse põhjal väidab, oleks ühiskondlikult tihtipeale vaja rohkem filosoofi analüüsioskusi ja kriitilist meelt ning vähem filosoofiat ennast. Samas ei saa ära unustada, et olles teel, ei saa me piirduda vaid teekatte ja ilmaolude analüüsiga, vaid arutleda tuleb ka selle üle, kuhu me üldse jõuda soovime. Ehk siis pärida üldiste ja fundamentaalsete küsimuste järele, mis igapäevärähklemises ehk muidu tähelepanuta jäävad, aga pikas perspektiivis väga olulisteks kujunevad.

Tutvustan allpool lühidalt mõnesid projekte, kus olen kaasa löönud just filosoofina. Nagu ikka päris elus, on need kõik interdistsiplinaarsed projektid, kus ametis mitmeid eri valdkondade esindajaid, aga alati on vajalikuks peetud ka just filosoofi kaasamist.

2. Filosoofia ja katastroofimeditatsioon

Ühe rahvusvahelise projekti eesmärgiks oli asjatundjad kaasates (arstid, õigusteadlased, filosoofid, sotsioloogid jne) süstemaatiliselt analüüsida eetilisi (ja ebaeetilisi) otsustusi katastroofijärgses olukorras (näiteks pärast suuri maavärinaid, tsunamide jne).

Küsimusi on palju ja paljud neist ka filosoofilised. Mis on üldse katastroof? Kuidas seda defineerida, kas tegemist on kontekst tundliku nähtusega ja kellel lasub kohustus olukorda leevendada (ehk kust jookseb piir kohustuste ja vabatahtliku tegevuse vahel)? Millistest meditsiinieetika printsiipidest tuleks lähtuda katastroofijärgses situatsioonis? Lääne meditsiinis üldkehtivad patsiendi autonoomia, informeeritud nõusolekule ning konfidentsiaalsusele toetuvad põhimõtted kipuvad taolistes äärmuslikes situatsioonides asenduma utilitaristlike kalkulatsioonidega. See aga kipub mõjuma rusuvalt katastroofipiirkonnas toimetavatele meditsiinitöötajatele, kes peavad oma senised eetikapõhimõtted justkui hülgama. Palju küsitakse praegu konkreetsete juhtnööride järele, millest lähtuvalt meditsiinipersonal võiks oma töö eetilisi aluseid põhjendatult muuta.

3. Kuidas jagada õiglaselt lasteaiakohti?

Koos majandusteadlaste ja sotsioloogidega osalesin projektis, mis püüdis läbi mudeldamise lahendada defitsiitsete lasteaiakohtade probleemi. Me kõik teame, et lasteaiakohti on vähem kui neid kohti soovivaid lapsi. Mis alusel siis jagamisotsus teha?

Defitsiitsete lasteaiakohtade jagamise probleem on tegelikult üsna klassikaline sotsiaalse ehk jaotava õigluse (*distributive*

justice) probleem – meil on olemas oluline ressurss, aga seda pole piisavalt ning peame seega leidma lahenduse, kuidas seda võimalikult õiglaselt jagada. Kui kvaliteetseid kohti soovitud lasteaias jaguks kõigile, poleks ka probleemi. Klassikalised jaotava õigluse põhimõtted (ehk siis mille järgi lasteaiakohti jagada) on võrdsus, vajadus ja teened. Loomulikult saab jaotatismehhanismi rakendada ka ambitsioonikate ühiskondlike eesmärkide saavutamise vankri ette (näiteks rohkem lapsi, võrdsed võimalused lastele alghariduses, vähemuste integreerimine jne), see sõltub eelkõige poliitilistest prioriteetidest. Ühiskondlikus plaanis on lasteaiad olulised eelkõige seetõttu, et võimaldavad vanematel tööle naasta (seeläbi võivad tõusta peresissetulekud, toetatakse eneseteostust ja karjääriedendust, soolises plaanis võidavad Eestis sellest meetmest eelkõige naised ja väheb sooline palgalõhe).

Kokkuvõttes on selge, et pole olemas ühte parimat valemit lasteaiakohtade jagamiseks, vaid „õiglane“ lahendus on seotud sellega, millist (ühiskondlikku) eesmärki tahetakse saavutada. Igal jaotusmuustril on omad tagajärjed. Oluline on nii otsustusprotsessi läbipaistvus ning prioriteetide põhjendatus antud kontekstis kui ka tunnistamine, et igal prioriteedil on oma hind ehk selle kehtestamine vähendab teiste võimalusi oma eelistusi realiseerida.

Sissejuhatus teadmismõiste analüüsi

INDREK LÖBUS

Tartu Ülikooli teoreetilise filosoofia külalisteadur

Epistemoloogia on filosoofia haru, mis uurib teadmist. Üks küsimustest, millega epistemoloogia tegeleb, on see, millised on piisavad ja tarvilikud tingimused teadmise olemasoluks. Selles artiklis annan lühikese ülevaate mõnedest katsetest sellele küsimusele vastata, raskustest, mis seejuures on ilmnunud, ja võimalustest, mis on veel säilinud, arvestades ilmnunud raskusi. Tutvustan kõigepealt traditsioonilist tead-

miseteooriat ja Edmund Gettieri (1963) vastunäiteid sellele. Seejärel annan kahe näite varal (Clark 1963 ja Goldman 1976) ülevaate ebaõnnestunud katsetest seda probleemi lahendada ja tutvustan Linda Zagzebski (1994) argumenti, mis seab kahtluse alla lahenduse leidmise võimalikkuse. Lõpetuseks toon välja mõned võimalused, mis Zagzebski argumenti arvesse võttes järele jäävad.

1. JTB ja Gettieri-probleem

Esiteks, et midagi teada, on vaja seda *uskuda*. Ma ei saa teada, et kass läks kappi, ilma et ma usuksin, et ta läks. Teiseks, kui ma tean, siis mul on *õigus*. Ei ole võimalik teada, et kass läks kappi, kui kass tegelikult kappi ei läinud. Kolmandaks, et teada, et kass läks kappi, peab mul olema ka mingit alust seda uskuda, ehk teisisõnu, minu uskumus peab olema *õigustatud*. Neid kolme tingimust kokku on traditsiooniliselt peetud piisavaks ja tarvilikuks teadmise jaoks. Teisisõnu, traditsioonilise teadmiseteooria kohaselt on teadmine *õigustatud tõene uskumus* (ingl *justified true belief*). Nimetagem seda teooriat JTB-ks. Lühidalt ütleb see järgmist (tähistagu 'S' suvalist subjekti ja 'p' suvalist väitlauset):

JTB: S teab, et p, siis ja ainult siis, kui (1) p on tõene; (2) S usub, et p; ja (3) S on õigustatud uskuma, et p.

1963. aastal esitas Edmund Gettier kaks vastunäidet JTB teooriale. Vaatame neist üht.

Oletame, et kandideerid samale töökohale koos Jonesiga, kellest sa tead, et tema tööintervjuu läks palju paremini kui sinu oma, ja et tal on ka paremad soovituskirjad kui sinul. Ühtlasi näed sa, kuidas Jones loeb üle mündid, mis tal taskus on. Sa näed, et neid on kümme. Selle põhjal hakkad sa uskuma, et (a) *Jones saab selle töökoha ja tal on taskus kümme münti*. Asjaolusid arvestades oled sa igati õigustatud seda uskuma. Sa järeldad – paistab, et samuti õigustatult –, et (b) *sellel, kes töökoha saab, on taskus kümme münti*. Seega sa usud ja oled õigustatud uskuma, et (b). Juhtub aga, et Jones ei saa seda töökohta. Sina saad. Ja juhtub, et sinu teadmata on sul endalgi taskus kümme münti. Seega osutub (b) ka tõeseks. Nii on kõik kolm JTB tingimust täidetud. Ometi paistab, et sa ei

teadnud, et (b). Seega paistab, et JTB tingimused ei ole piisavad tingimused teadmise olemasoluks.

Gettieri algsele kahele näitele, millest üht just vaatasime, ilmus kõrvale õige pea terve hulk sarnaseid näiteid. Probleemi, kuidas JTB-d parandada, nii et selle vastu ei saaks konstrueerida Gettieri-tüüpi vastunäiteid, on hakatud kutsuma *Gettieri-probleemiks*. Gettieri-probleem on arvatavasti üks enim kõneainet valmistanud filosoofiline probleem 20. sajandil. Järgnevalt vaatame paari kuulsamat katset seda lahendada.

2. Mõned katsed Gettieri-probleemi lahendada

Kaks peamist strateegiat Gettieri-probleemi lahendamiseks on olnud mõne uue tingimuse lisamine JTB-le ja õigustustingimuse täpsustamine või asendamine millegi muuga. Vaatame üht näidet kummastki strateegiast.

Üks varaseid katseid probleemi lahendada (Clark 1963) oli lisada JTB-le tingimus, et ...

(4) S-i uskumus, et p, ei tugine ühelgi vääral eeldusel.

See tingimus blokeeriks ülaltoodud näite, kuna (b) tugines eeldusele (a), mis oli väär. Me saame aga konstrueerida Gettieri-tüüpi vastunäite, kus ka tingimus (4) on täidetud. Näide pärineb Alvin Goldmani artiklist „Discrimination and Perceptual Knowledge“ (1976).

Oletame, et sõidad maapiirkonnas, kus paistab tee ääres olevat palju talumaju. Inimesed selles piirkonnas on aga ehitanud tee äärde hulga talumajade fassaade, mis tee pealt vaadates on eristamatud tegelikest talumajadest. Pöörates pilgu ühele teeäärsetest ehitistest, hakkad sa uskuma, et (c) *see on talumaja*. Olles vaatluse tulemus, on sinu uskumus, et (c), õigustatud. See ei tugine ka ühelgi vääral

eeldusel, mistõttu on täidetud ka tingimus (4). Väide (c) on ka tõene. Mille sa just välja valisid oli juhtumisi üks väheseid tõelisi talumaju selles piirkonnas. Seega on kõik tingimused taas täidetud, kuid – arvestades tõsiasja, et oli puhas juhus, et sa ei valinud välja võltstalumaja – tundub, et sa ei tea, et see, mida sa vaatasid, oli talumaja.

Alvin Goldman, esitanud talumajade vastunäite, pakub alternatiivina JTB-le välja *reliabilistliku* teadmiseteooria. Nimelt pakub Goldman välja asendada tingimus (3) järgmise tingimusega:

(5) S-i uskumus, et p, on tekkinud usaldusväärse kognitiivse mehhanismi abil.

Goldmani definitsiooni kohaselt on kognitiivne mehhanism usaldusväärne niivõrd, kui võrd see aitab eristada *relevantsete alternatiivide* vahel (Goldman 1976: 771–772). Millised alternatiivid on relevantssed, võib sõltuda kontekstist, kus uskumus tekib, ja uskumusest, mida mehhanism tekitab. See blokeerib talumajade vastunäite. Kui tee ääres leiduks vaid talu- ja paneelmaju, piisaks eemalt vaatamisest, et teada, et üks või teine ehitis on talumaja. Olukorras, kus leidub nii tõelisi kui ka võltstalumaju, ei ole aga eemalt vaatamine enam talumajade kohta uskumuste tekitamiseks usaldusväärne. Kuna ülaltoodud näites oli uskumus tekkinud vaatluse põhjal, ei olnud tingimus (5) täidetud. Reliabilistlik teooria blokeerib ka Gettieri toodud näite Jonesist ja kümnest mündist. Kuna järeldamine viib meid tõestelt eeldustelt tõestele järeldustele, kuid ei ütle midagi selle kohta, kui eeldused on väärad, siis ei ole järeldamine olukorras, kus mõni meie uskumustest on väär, usaldusväärne viis uute uskumusteni jõudmiseks. Kuna Gettieri näites järeldati uskumus väärast eeldusest, ei olnud ka seal tingimus (5) täidetud.

Me võime aga talumajade näidet veidi muuta, et teha see vastunäiteks ka Goldmani reliabilistlikule teadmiseteooriale. Oletame, et kõik on nii nagu eelmises loos, kuid tõelised talumajad on kõik punased, samas kui pelgad fassaadid on sinised. Kuigi sa ei ole sellest teadlik, on eemalt vaadates lihtne eristada tõelisi talumaju võltsidest, mistõttu on vaatlus sellises olukorras usaldusväärne viis talumajade kohta uskumuste tekitamiseks. Tingimus (5) on seega täidetud, kuid ikkagi paistab, et sa ei teadnud, et see, mida sa vaatasid, oli talumaja.

3. Kas Gettieri-probleem on lahendatav?

Artiklis „The Inescapability of Gettier Problems“ (1994) argumenteerib Linda Zagzebski, et ükski õigustustingimuse parandus ega lisatingimus JTB analüüsile ei aita Gettieritüüpi vastunäiteid blokeerida, eeldusel, et õigustustingimuse parandatud versioon ega ükski lisatingimus ei garanteeri uskumuse tõesust. Täpsemalt, Zagzebski väide on, et Gettieri-probleemi ei suuda lahendada ükski teadmiseteooria, mille kohaselt teadmine on tõene uskumus, mis rahuldab lisaks *ühte või enam* üksskõik millist tingimust, mis ei garanteeri selle uskumuse tõesust.

Lühidalt on Zagzebski argument oma teesi kaitseks järgmine. (Tähistagu ‘p’ suvalist väitlauset ja ‘X’ ühte või enam lisatingimust.) Kui X ei garanteeri p tõesust, siis on võimalik olukord, kus juhuse tõttu on X täidetud, samas kui p on väär. Kuna samas peab olema võimalik olukord, et X on täidetud ja p on tõene, ei välista see, et X on täidetud, võimalust, et mõne juhuse tõttu on p tõene. Seega on võimalik olukord, kus ühe juhuse tõttu on X täidetud ja teise juhuse tõttu on p tõene. Sellises olukorras ei oleks sellel, et X on täidetud, mingit pistmist p tõesusega.

Epistemoloogide seas on üldiselt aktsepteeritud eeldus, et kui subjekti uskumuse tõseks osutumisel ei ole mingit pistmist ülejäänud tingimustega, mida teadmiseks on vaja, ei ole subjektil vastavat teadmist. Selle põhjal pakub Zagzebski välja retsepti, mille abil teadmiseteooriatele Gettieri-tüüpi vastunäiteid koostada.

- (1) Loo olukorrakirjeldus, kus kõik lisatingimused on täidetud, aga õnnetu juhuse tõttu on subjekti uskumus väär.
- (2) Täienda oma olukorrakirjeldust nii, et mõne teise õnneliku juhuse tõttu osutub subjekti uskumus siiski tõseks. Tulemuseks on Gettieri-tüüpi vastunäide.

4. Kas Gettieri-probleem on lahendamatu?

Nagu eelpool mainitud, on teadmismõiste analüüsimisel keskendunud peamiselt õigustustingimuse parandamisele või mõne uue tingimuse lisamisele JTB teooriale. Mõlemad strateegiad on üldjuhul viinud teooriateni, millele saab koostada vastunäiteid Zagzebski retsepti järgides. See ei ole aga paratamatult nii. Leidub vähemalt kaks viisi, kuidas tema retsepti blokeerida.

Üks viis (mida ka Zagzebski (1994: 72) kaalub) oleks parandada õigustustingimust nii, et uskumus ei saaks olla selle järgi ühtaegu õigustatud ja väär. Teisisõnu, me võiksime püüda näidata, et uskumuse õigustatus garanteerib uskumuse tõesuse. Sellega blokeeriksime Zagzebski retsepti esimese sammu. Põhjus, miks see strateegia ei ole olnud epistemoloogide seas kuigi populaarne, on mõned selle kummalised tagajärjed. Näiteks, kuna me teame, et kvantmehhaanika ja üldrelatiivsusteooria ei ole omavahel kooskõlas, teame me, et vähemalt üks neist

- vähemalt praegusel kujul - on väär. Kui me ei ole õigustatud uskuma midagi, mis on väär, siis ei ole me õigustatud uskuma ka tänapäevafüüsikat, hoolimata kõigist eksperimentaalselt kinnitust leidnud ennustustest, mida tänapäeva füüsika teeb.

Teine viis oleks blokeerida Zagzebski retsepti teine samm, lisades JTB-le tingimuse, mis eksplitsiitselt välistab selle, et õnneliku juhuse tõttu tõseks osutunud uskumus võiks olla teadmine. Teisisõnu, võiksime lisada JTB-le tingimuse

- (6) S-i uskumus, et p, ei ole tõene õnneliku juhuse tõttu.

Tundub aga, et saame koostada sellele teooriale vastunäite. Võitnud loteriiga, reisin ma ajas tagasi ja ütlen endale minevikus, et kui ma ostan loteriipileti, siis ma võidan. Tundub, et mina minevikus *tean* nüüd, et (d) loteriipilet, mille ma ostan, võidab. Kuna tegemist on loteriiga, on aga väga ebatõenäoline, et (d) on tõene. Minu uskumus, et (d), osutub seega tõseks õnneliku juhuse tõttu. Teisisõnu, tingimus (6) paistab olevat rikutud. Ometi ma teadsin, et (d). JTB lisatingimusega (6) paistab seega teadmisenäide välistavat õigustatud tõeseid uskumusi, mis intuitsiivselt peaksid teadmisenäide arvesse minema. See vastunäide ei lükka teooriat tingimata ümber, küll aga illustreerib see vajadust selgitada, mida õnneliku juhuse all tingimuses (6) täpsemalt silmas peetakse.

Kokkuvõttes, Zagzebski retsept seab tõsiseid piiranguid võimalikele Gettieri-probleemi lahendustele, kuid ei ole piisav, et kuulutada see lahendamatuks. Zagzebski retseptile immuunsed teadmiseteooriad, milleni viivad meid enam levinud strateegiad, ei ole aga ilma probleemideta. Jääb üle lahendada need probleemid või töötada välja uus strateegia

teadmiseteooria väljatöötamiseks. Igal juhul on Gettieri-probleemi lahendus siiani leidmata.

5. Kokkuvõte

Selles artiklis andsin lühikese ülevaate katsetest leida adekvaatne teadmiseteooria. Tutvustasin kõigepealt traditsioonilist teadmiseteooriat, mille kohaselt teadmine on õigustatud tõene uskumus, ja Gettieri

(1963) vastunäiteid sellele. Seejärel vaatasin paari katset traditsioonilist teooriat parandada, ning selgitasin Zagzebski (1994) argumenti väite kasuks, et see ei ole võimalik. Lõpetuseks tõin välja kaks võimalust, kuidas Zagzebski argumendist hoolimata Gettieri-probleem siiski lahenduse võib leida. Näitasin, et mõlemal viisil on ka omad probleemid, mistõttu ei saa Gettieri-probleemi siiski veel lahendatuks kuulutada.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Konstrueeri omaenda Gettieri-stiilis vastunäide JTB-le.
2. Kuidas võiks Goldman reliabilistlikku teadmiseteooriat teise talumajade vastunäite eest kaitsta?
3. Kas minu esitatud vastunäide õnnelikke juhuseid välistava tingimusega JTB-le on veenev? Kui ei, siis miks?
4. Enimlevinud strateegiad Gettieri-probleemi lahendamiseks on õigustustingimuse parandamine ja lisatingimuste väljatöötamine. Arvestades Zagzebski argumenti, milliseid strateegiaid on põhimõtteliselt veel võimalik katsetada?
5. Robert Nozick (1981) on pakkunud välja teadmiseteooria, mille järgi teadmine on tõene uskumus, mis on tõe jälil (ingl *truth-tracking*). Nozicku teooria seisneb tingimuse (3) asendamises kahe järgmise tingimusega:

(7) Kui p oleks sarnastes tingimustes olnud väär, siis S ei oleks uskunud, et p.

(8) Kui p oleks sarnastes tingimustes olnud tõene, siis S oleks ikkagi uskunud, et p.

Nozicku teooria blokeerib Gettieri vastunäite. Isegi kui sa ei oleks tööd saanud ja sul ei oleks olnud taskus kümmet münti, oleksid sa ikkagi uskunud, et sellel, kes töö saab, on taskus kümme münti. Seega ei olnud Gettieri näites tingimus (7) täidetud. Kuidas blokeerib Nozicku teooria mõlemad talumajade vastunäited? Kas Zagzebski argument käib ka Nozicku teooria kohta? Kui ei, siis miks? Kui jah, siis konstrueeri Gettieri-stiilis vastunäide Nozicku teooriale, lähtudes Zagzebski retseptist.

BIBLIOGRAAFIA

- Clark, M. (1963). Knowledge and Grounds: A Comment on Mr Gettier's Paper. *Analysis*, Vol 24, lk 46-48.
- Gettier, E. L. (1963). Is Justified True Belief Knowledge?. *Analysis*, Vol 23, lk 121-123.
- Eesti keeles: Gettier, E. L. (1998). Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine? (tlk Anto Unt). *Akadeemia*, nr 4, lk 754-757.
- Goldman, A. I. (1976). Discrimination and Perceptual Knowledge. *The Journal of Philosophy*, Vol 73, lk 771-791.
- Ichikawa, J. J. ja Steup, M. (2012). The Analysis of Knowledge. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/knowledge-analysis/>.
- Littlejohn, C. (2012). *Justification and the Truth-Connection*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nozick, R. (1981). *Philosophical Explanations*. Cambridge, Massachusetts: The Belnap Press of Harvard University Press.
- Pritchard, D. (2005). *Epistemic Luck*. Oxford: Oxford University Press.
- Zagzebski, L. (1994). The Inescapability of Gettier Problems. *The Philosophical Quarterly*, Vol 44, lk 65-73.

Mis asi see on, mida nimetatakse muusikaks

AURORA RUUS

Tartu Ülikooli filosoofia magistrant

1. Lava ülesseadmine ja pillide häälestamine

Kuigi muusikafilosoofia pole iseseisva distsipliinina eestikeelses teadus- ja kultuuri-ruumis senimaani kuigivõrd laialt levinud, soodustab selle uurimissuuna mõningast võõrandumist akadeemilisest tööpõllust nii meil kui võõrsil tegelikult juba selle distsipliini enda piiritlemise keerukus. Kui juba ainuüksi filosoofia ja muusika mõisteid

on keeruline defineerida, siis mis saab veel muusikafilosoofiaga, mis uurib muusika-kultuuri jaoks olulisi küsimusi ja probleeme, esmajoones just filosoofilise metoodika ja terminoloogia tööriistakasti abil.

Selleks et mainitud probleemide ja muusikafilosoofia endaga lähemat tutvust teha, võtamegi järgnevalt vaatluse alla muusika defineerimise probleemi, sest ehkki muusika mõistet kasutatakse päevast päeva erinevates

olukordades eri nähtuste iseloomustamiseks, ei süveneta eriti sageli sellesse, mis on muusika. Arutletakse näiteks selle üle, milline muusika on hea või halb, kus on seda sobilik kuulata ja esitada, milline on muusikute tehniline tase, mis instrumente nad kasutavad ja millises programmis oma muusikat miksivad, kuid selle kõige juures on muusika mõiste definitsioon justkui vaikiv jagatud aluseeldus, millele eriti tähelepanu ei pöörata.

Hoolimata sellest, et muusikal on ka meie vaimsetele ja füüsilistele seisunditele tugev mõju ning omistame sellele suure tähenduse, on seda mõistet siiski väga raske ammendavalt ja üheselt mõistetavalt verbaliseerida. Me kõik saame küll justkui aru, mis asi on muusika, ent sellegipoolest jääme hätta oma arusaama selgitamisel.

Kuigi nii mõningadki teised filosoofia kesksed küsimused pole selle traditsiooni pika ja väärika ajaloo jooksul senimaani vastust leidnud, ei tasu heituda, kui mõni küsimus jääbki vastuseta. See aga muidugi ei tähenda, et me ei võiks vähemalt proovi teha. Seega küsimegi järgnevalt, mille alusel me midagi üldse muusikaks nimetame ning millised kriteeriumid peaksid selleks täidetud olema?

2. Läheks õige ringiga

Parafraseerides teadusfilosoof Alan F. Chalmersi raamatu pealkirja „Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?“ (Chalmers 1998), võime niisiis küsida, mis asi see on, mida nimetatakse muusikaks? Küll aga võiksime siin erinevalt Chalmersist küsimärgi ära jätta, sest vastasel juhul peaksime arutluse lõpuks mingi ühtselt aktsepteeritava vastuse välja pakkuma. Kuid – nagu ennist mainitud – vastus on niikuinii teada,

sest igaüks justkui teab (või vähemalt arvab, et teab), mis on muusika. Seega peaksime pigem täpsustama, kas meie intuitsiooni, hariduse või harjumuse põhjal kujundatud arusaam üldse teistega ühtib ning kas see saab mingile universaalsusele pretendeerida.

Viimasest tulenevalt võiksime kõnealuse probleemi läbivalgustamiseks lähtuda Sokratesest, kes leidis, et sõnade ja nimetamise üle vaidlemise asemel võiks vaadelda hoopis asju endid ehk seda, mis *asi* see on, mida üht- või teistmoodi nimetame. Sellest tulenevalt võiksime pärida, *millest* üldse kõneldakse siis, kui kõneldakse muusikast. Siinkohal kasutan teadlikult sõna „kõneldakse“, et juba eos välistada kirjutamine, kuna ühe muusikute hulgas üsna levinud ütluse¹ kohaselt olevat muusikast kirjutada sama totter kui arhitektuurist tantsida – ja see muidugi määrab tegelikult ka siinse arutluse läbikukkumisele.

Veel üks oluline põhjus, miks muusikat käsitledes kirjutamine kui selline kõrvale jätta, on tõik, et muusikast kõneldes ei saa alati kõnelda kirjalikult jäädvustatud muusikast. Ehkki see, millal ja miks hakati muusikat üldse noodistama, jääb hetkeks kõrvale, ei ole üleliigne rõhutada, et esmalt ja enamasti pole noodikiri olnud (pole alati ka praegu) see, mis määratleb selle, mis on muusika, sest noodikirja olulisus kerkis päevakorda alles kunstmuusika sünniga ning ka tänapäeval on rohkelt žanre, mis seda sellisel kujul (või üldse) ei vaja.

Kui Sokratese kombel asju endid vaadelda, tekib muusika puhul küsimus, mis asi see on, mida me vaatame peaksime. Erinevalt näiteks maalikunstist ei saa rangelt võttes tuvastada muusika algupärast objekti, sest

1 https://en.wikipedia.org/wiki/Writing_about_music_is_like_dancing_about_architecture.

pole isegi teada, mis muusika kui sellise üldse määratleb: on see esitus, noodistus, salvestis või veel miski muu. Kui näiteks maali eksistentsi määrabki see füüsiline objekt, siis muusika võib küll ilmnedagi läbi mainit avaldumisvormide, ent eksisteerib neist siiski ka eraldiseisvalt.

Viimast paradoksi illustreerib iseäranis tabavalt filosoof ja muusikateadlane Peter Kivy (Kivy 2010: 202–203), kes kirjeldab hüpoteetilist olukorda, mil hommikuses ajalehes on uudis, et Leonardo da Vinci maal „Mona Lisa“ on Louvre'i muuseumist röövitud. Ilmselt ei teki küsimust, millest on jutt, kui räägitakse varastatud maalist. Kuidas reageeritakse aga siis, kui pealkirjas seisaks, et varastatud on hoopiski Ludwig van Beethoveni viies sümfoonia? Ilmselt tekiks küsimus, mis siis ikkagi täpselt varastati. Kas see on mõni hinnaline partituur või lausa Beethoveni enda kirjutatud originaalne käsikiri? Kas üleöö on ehk internetiavarusest ja helikandjatelt kadunud kõik selle teose salvestised? Kas reinkarneerunud Beethoven kutsus oma teose tagasi, nagu on teinud nii mõnedki elavad heliloojad? Liiatigi tekib viimaks küsimus, miks kõneleme siin just muusikateostest ehk mis asi on üldse see muusikateos, mis varastati?

3. Millal saab muusikast teos?

Kuigi muusikateose mõistest on tänaseks saanud lääne kunstmuusika keskne kategooria, mille alusel mõistame nii klassikalist kui ka popmuusikast, ei mõistetud tegelikult kuni valgustusajastuni muusikat üldsegi mitte sellise range teose mõiste läbi. Kui praegu levinud arusaama järgi on muusikateose tunnused näiteks suletud vorm (s.t fikseeritud algus ja lõpp) või üldsegi kirjalik fikseeritus (näiteks noodistus, mis võimaldab muusikat talletada ja

reprodutseerida), siis veel mõned sajad aastad tagasi oli muusika neist raamidest vaba ning seega esmajoones just kaasa- ja edasiloovale interpretatsioonile avatud muusikaline tekst. Pikast eelloost hoolimata domineerib aga praeguseks eelkõige muusikateose kategooria, mille mõiste sisustas esimest korda selgesõnaliselt alles 1800. aasta paiku saksa kirjanik ja helilooja E. T. A. Hoffmann.

Kõnealuse autonoomse muusikateose teke on tihedalt seotud ka avaliku kontserdielu kujunemisega XVIII sajandi lõpukümnetel, mil muusikalise maitse suunamisel hakkas oma osa mängima keskklassist kontserdipublik. Neil päevil sai enesest mõistetavaks muusika kuulamine muusika enese pärast, mis tähendab, et enam ei olnud muusika niivõrd otseselt ja rangelt seotud mõne konkreetse funktsiooniga, nagu see on näiteks kiriku- või rahvamuusika puhul. Kuigi n-ö iseseisvunud muusikateos võis formaalselt olla veel mõne traditsioonilise funktsiooniga seotud, tõusis see sellest sisuliselt siiski kõrgemale. (Siitan 2004)

Siit ilmneb, et muusikateose kategooria on teatud mõttes tehnilikult konstrueeritud ajalooline nähtus. Alles valgustusajastu tuules kujunenud arusaam muusikast on rõhutatult teosekeskne ning selle puhul keskendutakse helilooja loodud muusikalisele tekstile, misjuures jäetakse esitaja ja kuulaja roll muusikapraktikast järjest enam kõrvale. Seega polnud ka näiteks interpreedi panus enam nii kaasaloov, sest eesmärk oli muusika võimalikult täpne ja nooditruu esitamine.

Tänapäeval on olukord aga uute tehnoloogiliste võimaluste ja žanride mitmekesisustumise tõttu veelgi kirjum ja keerulisem. Kas või näiteks DJ-d miksivad ühe etteaste raames

erinevaid lugusid kokku, muutes nende kiirust ja helisagedusi, mistõttu võib osutuda probleemseks, kuhu saame tõmmata piiri, mis teoseid teineteisest eristaks. Teose mõistet võime siin selgitada veel ka selle vastandamisega teistele muusika avaldumisvormidele, sest näiteks vabaimprovisatsiooni või pärimusliku rahvamuusika puhul ei saa me rääkida samasugustest „teostest” nagu seda on eelmainitud Beethoveni sümfoonia, Jimi Hendrixi „Hey Joe” või meie oma riigihümn.

Ehkki õigustatult võib tekkida küsimus, kas selline teoste eristamine ja defineerimine on üldse oluline, on see tegelikult meie kultuuriruumis juba pelgalt pragmaatilistel põhjustel vajalik, sest erinevalt näiteks põlvest põlve edasi antud pärimuslikust regilaulust või üheskoos jämmitud vabaimprovisatsioonist tahavad nii klassikalist muusikat viljelevad heliloojad kui ka popmuusika *singer-songwriter*’id, et neil oleks oma teostele autoriõigused, mille alusel ka tasustatud saada. Niisiis vajamegi kasvõi selliste küsimuste lahendamiseks mingit konkreetsemat muusikateose definitsiooni.

4. Aga mis on muusikateos?

Kuigi muusikateostel on üldjuhul olemas meloodia, harmoonia ja (suletud) vorm, on need iga teose puhul erinevad ning seega ei saa nende alusel tingimata määratleda muusikateose mõistet ennast. Seda enam, et muusikateose puhul ei saa me ka otseselt panna näppu peale ühelegi „asjale”, mida muusikateoseks nimetada tihkame (vrd Kivy näide), ning seega jääbki alles küsimus, mis siis on see teose kategooria ise.

Selle probleemiga tegeles omal ajal esimeste seas põhjalikult poola filosoof Roman Witold Ingarden (1893–1970), kes leidis enda raamatus „Muusikateos ja selle identiteedi probleem” (Ingarden 1986), et muusikateos

kui selline ise ei ole ei selle esitus, noodistus ega salvestis. Esiteks sellepärast, et muusikateos ise ei saa olla identne oma erinevate esitustega, sest isegi kui tegu on sama teosega, pole selle erinevad esitused kunagi teose endaga identsed, nagu ei ole ka teose tõeline olemus kunagi identne oma erinevate esitustega. Siinkohal võiks illustreeriva näitena küsida, mitu nooti peab mingis Beethoveni sümfoonias valesti mängima, et see poleks enam seesama sümfoonia.

Teiseks pole muusikateos *ise* ka selle noodistus, sest noodistus koosneb kokkuleppelest sümboolistest ning määrab vaid selle, milline muusikateos peaks olema, mitte selle, milline see päriselt on, sest noodistus ei saagi tegelikult sisaldada muusikateose kõiki olemuslikke elemente. Noodistuse alusel on võimalik teost küll üha uuesti esitada, ent see jääb pelgalt instruksioonide, kuidas muusika peaks kõlama, kogumiks. Seetõttu polegi noodistus osa muusikateosest endast. Lisaks näitab noodistus vaid seda, milline peaks teos autori arvates olema, ent ei garanteeri, et see ka interpreedi arusaama järgi samasugune on.

Kolmandaks pole muusikateos ise ka selle salvestis, sest kõiki olemasolevaid muusikateoseid pole salvestatud ning Ingardeni kaasajal oli salvestiseks siiski muusika elava ettekande jäädvustamine, mistõttu tekivad siin samad probleemid, mis muusika esitamise. Tänapäeva tehnoloogilisi võimalusi arvestades on olukord küll mõnevõrra erinev, kuid sellegipoolest ei saa näiteks elektroonilise muusikateose olemisviisilt teha üldistusi muusikateose kategooria kohta üldiselt.

Kuigi Ingarden leiab lõpuks, et muusikateos on puhtalt n-ö mõtteline objekt, mille eksistentsi allikaks on helilooja loomingulised

aktid ning mille olemuslik alus on selle noodistuses, jääb ka see vastusevariant just tänapäeva tehnoloogia valguses puudulikuks, sest europotsentristlik ja elitaarne Ingarden räägib ainult lääne kunstmuusikast ning seda ka ilmselgelt oma ajastu (heli)tehnoloogiliste võimaluste raamides.

Seega oleme taaskord ummikus, sest kuigi muusikateos on muusika üks avaldumismorme, pole ka selle definitsioon kuigivõrd rangelt ja universaalselt paika pandud ning ei aita meid muusika enda defineerimisel eriti palju edasi.

5. Katse kaks

Selleks et Sokratese kombel nimetamise üle vaidlemise asemel asju endid vaadelda ning seeläbi loodetavasti jõuda veidi lähemale muusikale endale, peaksime pöörduma teostelt hoopiski nende autorite poole.

Ehkki üht universaalset ja kõigile aktsepteeritavat muusika definitsiooni ei ole keegi seni teadaolevalt välja pakkunud, paistab eri katsete puhul silma üks võrdlemisi elementaarne ja iseenesestmõistetav kriteerium. See on muusika looja ehk autori taotlus või kavatsus, mille alusel saab öelda, et muusikaks võib pidada igasuguseid ilminguid (sealhulgas vaikust), mis on taotluslikult ja teadlikult n-ö muusika sildi all loodud. Kuigi selline määratlus on abstraktne ja laialivalgus, jätab see ukse lahti ka kõige veidramatele nähtustele, mida tavatsetakse muusikaks nimetada. Teisisõnu tähendab see, et kõige põhjapanevam muusikat konstitueeriv kriteerium ongi selle looja taotlus, mida võib seega mõista omamoodi nimetamise aktina. Selline lähenemisviis võimaldab muusika mõiste alla koondada

ka vaikuse (*à la* John Cage'i teose „4'33"“) või esmapilgul mittemuusikalised helid, mis on taotluslikult korrastatud ning seeläbi muusikaliseks tervikuks seatud.

Samal ajal on aga loomulikult ka looja taotluslik loomunguline akt selles mõttes subjektiivne, et tal on voli nimetada vaat et kõike oma tehtut muusikaks. Ehkki hea tahtmise korral ning arutlust vaid osade muusikažanridega piiritledes on võimalik tuua välja spetsiifilisemaid kriteeriume, – näiteks taaskord rütm, meloodia, harmoonia, (suletud) vorm jms –, mille alusel hinnata eri nähtuste kvalifitseerumist muusikaks, tuleb siiski meele hoida, et kaugeltki mitte kõik muusikaks peetavad nähtused neile kõigile korraga ei vasta. Lisaks on oluline, et ehkki muusikal on palju avaldumismorme, mis ulatuvad vabaimprovisatsioonist rahva- ja kirikumuusikani, kiputakse muusikat kui sellist siiski mõistma ja mõtestama eeskätt kunst- ja/või popmuusikast lähtudes, sest eri põhjustel puututakse tänapäeval just nendega kõige sagedamini kokku. Seejuures ei tasu unustada, et säärane arusaam on vaid aja jooksul kujunenud konstruktsioon, mis pole kaugeltki mitte kivisse raiutud.

6. Kooda

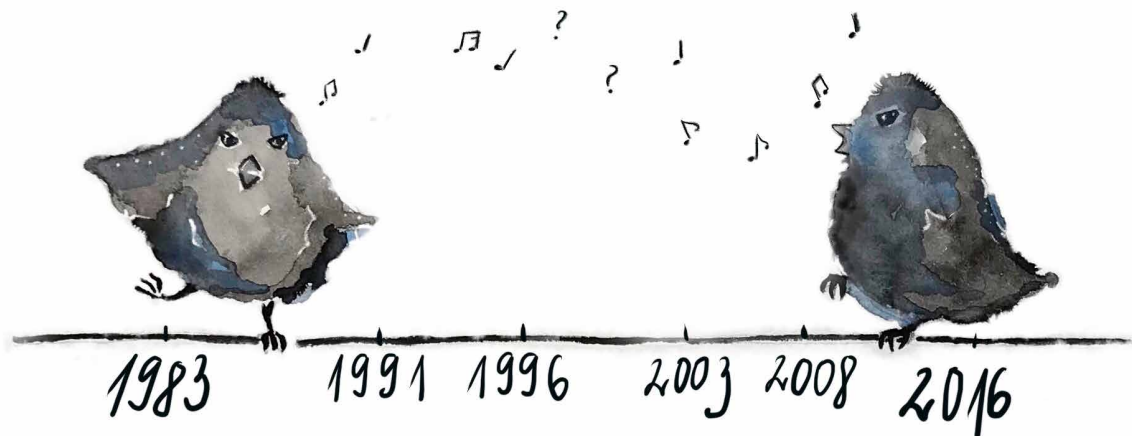
Pöördudes lõpuks asjade endi juurde ehk kõneldes muusikast endast, jõuame tõdemuseni, et kuigi on asju, mida julgeme kasvõi intuiitiivselt muusikaks nimetada, jääb see kõik ikkagi subjektiivseks ja lahtiseks. Samas ei tasu heituda, et ühest vastust küsimusele „Mis asi see on, mida nimetatakse muusikaks?“ polegi olemas, sest juba see küsimine ise viib meid lähemale asjade läbimõtestamisele ning aitab need seeläbi iseenesestmõistetavuse loorist vabastada.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Miks on keeruline üheselt mõistetavalt defineerida seda, mis on muusika?
2. Kuidas eksisteerib muusikateos? Millised võivad olla selle erinevad avaldumisvormid?
3. Mõtteesperiment: Kui muusikast kirjutada olevat sama totter kui arhitektuurist tantsida, siis mis moel võiks veel üldse muusikat tematiseerida? Kas kõik katsed lähevad luhta?
4. Kas oled kunagi mõnd „muusikateost” kuulates kahelnud, kas tegu on üldse muusikaga? Miks ja mille alusel?

BIBLIOGRAAFIA

- Chalmers, A. F. (1998). *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks? arutus teaduse olemusest ja seisundist ning teaduslikest meetoditest*, Ilmamaa, Tartu.
- Ingarden, R. (1986). *The Work of Music and the Problem of Its Identity*, University of California Press, Berkeley.
- Kivy, P. (2010). *Introduction to a Philosophy of Music*, Clarendon Press, Oxford.
- Siitan, T. (2004). Teos ja stiil Euroopa klassikalises muusikakultuuris. J. Ross, K. Maimets (toim.), *Mõeldes muusikast*, Kirjastus Varrak, Tallinn, lk 35–53.

Kas see on endiselt Metallica? Rokkbändide samasusest läbi aja

MANUEL BREMER

Dösseldorfi ülikooli filosoofia professor

DANIEL COHNITZ

Utrechti ülikooli teoreetilise filosoofia professor

Billil on album „Kill 'Em All“ ja Tedil album „St. Anger“. Kas Bill ja Ted omavad sama bändi albumeid? Mõlemad on Metallica albumid, seega peaks vastus olema ilmselge: „Jah, Bill ja Ted omavad sama bändi albumeid“. Kuid kahjuks ei ole asjad niivõrd lihtsad.

1. *Things Not What They Used to Be*

Pelgalt tõsiasi, et mõlema CD kaaned väidavad nende pärinemist Metallicalt, ei ole piisav tõestamiseks nende pärinemist samalt bändilt. Bändide nimed ei ole ei *tarvilikud* ega *piisavad* bändi samasuse jaoks.¹ Need ei ole *tarvilikud*, sest bänd võib nime

¹ Tarvilik tingimus tuleb täita mingi asjaolu tõesuseks, piisav tingimus tagab, et kõnealune asi on tõene. Siinkohal otsime tarvilikku või piisavat tingimust bändi samasusele.

vahetada ning jääda samaks bändiks. Need ei ole *piisavad*, sest hetkel sama nime omavast bändist ei piisa tõestamaks, et see on endiselt sama bänd, mis oli minevikus. Mõnikord muudavad bändid nime, mistõttu ei ole sama nime omamine *tarvilik* olemaks sama bänd. Samuti juhtub, et mõnikord on mitmel bändil sama nimi – seega ei ole sama nime omamine samuti *piisav* olemaks sama bänd.

2. *I Was Me, but Now He's Gone*

Ehk teeb bände aja jooksul samaseks samade liikmete omamine? Võibolla on samade bändiliikmete omamine nii tarvilik kui ka piisav olemaks sama bänd? See tähendaks, et bänd, mis salvestas albumi „Kill 'Em All“ ei ole sama bänd, mis salvestas albumi „St. Anger“. Albumi „Kill 'Em All“ salvestamisel mängis bassi Cliff Burton, samas kui albumi „St. Anger“ salvestamisel tegi seda Bob Rock (kuigi Rock ei olnud ametlikult bändi liige).

Asendus ei ole ainus viis, millega koosseis muutuda võib. Teiseks viisiks on *pungumine*, mis ilmneb, kui uus liige lisandub grupile,² mis tegi varem muusikat ilma temata, kedagi asendamata. Võtame näiteks juhtumi, kui Black Sabbath viimaks tunnistas Geoff Nicholisi (kes mängis mõnedel nende albumitel klahvpille) bändi liikmeks. Lõhustumine ja ühtesulamine on veel kaks võimalust. *Lõhustumine* ilmneb, kui grupp jaguneb (vähemalt) kaheks grupiks, nagu juhtus

Saxoniga, mis jagunes Saxoniks ja Oliver/Dawson Saxoniks. *Ühtesulamine* ilmneb, kui kaks (või enam) gruppi üheks ühinevad, nagu oli Guns N' Roses puhul. Bänd võttis endale nime nende kahe bändi järgi, kust liikmed tulid: L. A. Guns ja Hollywood Rose. Viimaks vaadelgem kadu ja eraldumist. *Kadu* ilmneb, kui üks või enam grupi liikmetest lahkub ilma, et neid asendataks. Näiteks salvestas Karma To Burn instrumentaalse plaadi ilma oma lauljata. *Eraldumine* ilmneb, kui kõik liikmed lõpetavad koos mängimise ja lähevad laiali.

Otsides kriteeriumi rokkbändide ajaüleseks samasuseks, otsime printsipi, mis ütleks meile, millistel neist juhtudest (ja millistel lisatingimustel) jätkab bänd eksisteerimist ning millal see lõpetab olemasolu.

3. *One*

Ajaülese samasusega (või *samasusega aja jooksul*) tegelevad filosoofid küsivad, kas mingi objekt on ühel ajal täpselt sama, nagu objekt mingil teisel ajal.³ Kujutlege, et Mettallica läheb maailmaturneele oma uusimat albumit tutvustama. Ühelt esinemiselt teisele kantava varustuse seas on Lars Ulrichi trummikomplekt. Loomulikult peab Larsi trummihooldaja Flemming Larsen vahetama juppe igapäevase kasutamise ja kulumise tõttu. Ühel päeval peab ta vahetama katkise simbli, teisel vahetab ta üksnes kruvi või trummina-ha, mõnikord peab ta vahetama terve *tom'i*,

2 Siinkohal kasutame terminit „grupp“ viitamaks mistahes isikute kogumile, seega „grupp“ ei ole tingimata „bändiga“ samatähenduslik. Me teeme seda andmaks neutraalset, küsimusi mitte tekitavat kirjeldust käesolevast asjast.

3 Pange tähele, et see küsimus ei ole vastupidiselt esmamuljele sama, mis küsimus kahe erineva asja samasuse kohta (see objekt ja teine objekt), ega sama, mis küsimus objekti jätkuvast samasusest sama objektiga mõne aja eest. Mõlemad küsimused on absurdsed. Esimesel küsimusel on lihtlabane vastus: kaks erinevat asja ei saa olla samased. Teisel küsimusel on samuti labasevõitu vastus. Kõik on iseendaga samane; seega ka samased iseendaga mõni aeg tagasi. Kõik on samasusseoses iseendaga ja mitte millegi muuga. Olles seda öelnud, võib tunduda lihtne sõnastada, millest rokkbändide ajaülene samasus koosneb. Tundub, et iga mingisuguste entiteetide ajaülese samasuse probleem jaotub kahte ossa. Esmalt probleem, kas kõnealused entiteetid on sellest liigist (meie juhtumi puhul rokkbändid), ning siis probleem nende samasusega, mis seejärel tundub olevat üsna triviaalne ja vaieldamatu. Kuid nagu me näeme, ei ole see üldse nii.

ja nii edasi. Peale pikka maailmaturneed on Flemming vahetanud terve trummikomplekti iga osa nii, et tuuri viimase esinemise ajal ei ole trummikomplektis ühtegi juppi tuuri esimesest esinemisest. Siiski jääb trummikomplekt esinemiselt esinemisele samaks. Tõsiasi, et Flemming oli vahetanud kruvi või trumminaha, ei tähendanud, et Larsi trummikomplekt lõpetas olemasolu ja et laval oli mingi uus trummikomplekt. Trummikomplekt elas läbi pideva osade vahetuse, nagu meie elame oma elu jook-sul läbi pideva rakkude vahetumise. Meie keha jääb muutuste jooksul samaks, ning samuti ka trummikomplekt. Maailmaturnee lõpus mängib Lars viimasel esinemisel samal trummikomplektil, millel ta mängis esimesel esinemisel. Kui tuuri esimese esinemise trummikomplekt on samane teise esinemise trummikomplektiga (hoolimata pisikestest vahetustest), mis on samane kolmanda esinemise trummikomplektiga, ja nii edasi ..., siis on esimese esinemise trummikomplekt samuti samane viimase esinemise trummikomplektiga.

Nüüd kujutlege loole väikest pööret. Kujutlege, et Flemming ei visanud kasutatud trummiosi minema. Tuuri viimasel päeval paneb ta need lava taga kokku. Lava taga olev trummikomplekt on samasugune terveik nagu laval olev komplekt (kuigi see on veidi kulunud). Veelgi enam, see on täpselt samade juppidega trummikomplekt, nagu see, millel Lars tuuri esimesel esinemisel mängis. Mis edasi? Me ütlesime varem, et laval olev trummikomplekt on samane trummikomplektiga, millel Lars esimesel esinemisel mängis, sest selle muudatused ja vahetused olid pidevad ja osalised. Kas me peame seda väidet ümber hindama? Kas laval olev trummikomplekt ei ole enam sama trummikomplekt kui see, millel Lars tuuri

esimesel esinemisel mängis, kuna nüüd on teine trummikomplekt (lava taga olev), mis on esimese esinemise trummikomplektiga samane? See oleks imelik. Kas mingi objekt on teisega samane või mitte, ei peaks sõltuma kolmanda objekti olemasolust või olematusest. Käesoleva küsimuse puhul nimetame seda *Nothing Else Matters printsiibiks*: kas hilisem entiteet on varasemaga samane, saab sõltuda üksnes nende kahe kohta käivatest faktidest ja nende vahelisest suhtest. See ei saa sõltuda mingi muu entiteedi kohta käivatest faktidest. Viimaks pange tähele, et ei saa olla, et mõlemad komplektid on samased esimese esinemise komplektiga. Seda saab olla neist ainult üks.

4. *To Live Is to Die*

Kuigi filosoofid on senini suuresti eiranud rokkbändide samasussuhte leidmise probleemi, on neil olnud palju öelda teiste asjade samasussuhte kohta. Briti filosoof John Locke (1632–1704) oli esimeste seas, kes ajaülest samasust süstemaatiliselt käsitles. Locke märkis ka, et me peame olema samasusväidete tegemisel ettevaatlikud. Kas mingi entiteet on mingi teise entiteediga samane, võib sõltuda sellest, mida me selle kohta täpselt öelda kavatseme: „Üks asi on olla sama substantis, teine asi on olla sama inimene ja kolmas asi olla sama isik“ (Locke 1975: 37). Kas soovime teada, kas albumite „Kill 'Em All“ ja „St. Anger“ salvestamisel olid stuudios samad aatomiosakesed? Kas soovime teada, kas kohal oli sama isikute kogum? Või soovime teada, kas sama rokkbänd tegi need salvestused? Locke väidaks, et neil kolmel küsimusel võivad olla erinevad vastused, kuigi rokkbändid koosnevad isikutest ja isikud aatomiosakestest. Nagu ütles Locke, samasus peab olema „ideega sobiv,“ vastasel juhul lõpetame segaduses.

Nüüd kujutlege, et näiteks seitsmekümnen-date alguses saabuvad Lars, Kirk, James ja Robert muusikapoodi ja hakkavad igaüks oma pilli mängima. Igaüks neist näeb ja kuuleb, mida teised teevad, ning see on niivõrd muljetavaldav, et igaüks neist jõuab mõttele „ma tahan nende kuttidega koos muusikat teha“. Sellest ei piisa veel tegemaks neist sotsiaalset gruppi. Neil peab vähemalt olema *ühine teadmine*, et teised tahavad nendega koos muusikat teha, ning et teised teavad, et igaüks neist tahab liituda, ja et igaüks teab, et teised seda teavad, ja nii edasi. Mõned filosoofid, nagu Margaret Gilbert (1989), on väitnud, et isegi sellest ei piisaks tegemaks neist sotsiaalset gruppi ning seega olemaks rokkbänd. Neil peab samuti olema „ühine pühendumus“. Et koos muusikat teha, peavad Lars, Kirk, James ja Robert ennast „mitmuselise subjektina“ pühendama. Kui see on õige, ning rokkbändid on eelkõige inimeste kogumid, ei lähe rokkbändide samasussuhte tõenäoliselt vastuollu samade isikute kogumiks olemise suhtega.

See kõik vihjab tugevalt, et rokkbändide samasussuhte on sõltumatu bändi moodustavatest inimestest. Me peaksime lükkama tagasi rokkbändide samasuse *isikupõhise teooria*, mis väidab, et ühe rokkbändi olek mingil aja hetkel on samane teise rokkbändi olekuga varasemast hetkest ainult siis, kui esimene olek koosneb täpselt samadest isikutest nagu teine olek.

Me peame leidma alternatiivse kriteeriumi. Bändid ei ole pelgad inimeste kogumid, lihtsalt mingid sotsiaalsed grupid. Rokkbändi oluline omadus on, et see toodab ühel või teisel viisil muusikat. See on bändile niivõrd olemuslik, et peaks olema osa meie kriteeriumist. Samal ajal ei ole bänd kindlasti määratletud kindlate laulude või kindla stiili poolt. Metallica on sarnaselt mitmete teiste

bändidega muusikaliselt arenenud ning me peame seda oma kriteeriumis arvesse võtma.

Seega vaatame rokkbändide samasuse *muusikalise stiili põhist teooriat*: ühe rokkbändi olek mingil aja hetkel on samane teise rokkbändi olekuga varasemast hetkest ainult siis, kui see on oma muusikalises väljendusviisis suures ulatuses stiilipidev varasema olekuga võrreldes ning sellega ei ole suuremas ulatuses kooskõlas ühtegi teist rokkbändi olekut.

See kriteerium lubab bändi liikmete asendamist, eeldades, et asendus ei muuda radikaalselt muusikalise väljenduse stiili. See kriteerium lubab muusikalise väljenduse stiilis *arenemist*. Pealegi kujundavad bändid oma stiili välja aja jooksul, ning tavaliselt ei lõpeta seeläbi olemasolu. Me lisasime klausli, et stiilipidevus peab olema suurimas ulatuses, tegemaks kindlaks, et mitmest rokkbändi olekust, mis korraga mängivad sarnases stiilis, valitakse välja stiili poolest lähim ja samastatakse eelkäijaga.

5. No Remorse for the Helpless One

Kuid tuleb välja, et rokkbändide samasuse *muusikalise stiili põhine teooria* on puudulik. See lubab liialt palju. Nagu öeldud, on selle teooriaga probleem, et ükski bänd ei saaks kunagi olemasolu lõpetada, kuniks on mõni sarnase stiiliga bänd. Me saaksime selle lahendada, jättes välja rokkbändide otse ühinemise või andes täpse kriteeriumi sellele, mida tähendab olla stiilipidev „suurel määral“ (piirates seeläbi jällegi bändi võimalikku muusikalist arengut). Kuid selline parandus annaks meile teistes asjades vääratsuse. Mõelge tribuutbändidele: Metallica tribuutbänd, mis peamiselt esitab nende vanu laule, võib olla varase Metallica suuremal määral stiilipidev kui tänapäevane Metallica.

Me võime üritada probleemi lahendada, esitades nõude, et hilisem bändi olek ei tohi olla kaverbänd, mis muudaks seega kogu definitsiooni ringlevaks. Pealegi on kaverbänd *bänd, mis ei ole originaalne bänd*, seega vajaksime selle määramiseks ajaülese bändi samasuse teooriat. Kuid ajaülese bändi samasuse teooria on just see, mida me otsime, seega ei saa me seda pelgalt eeldada selle enda definitsioonis.

Ja isegi kui me saaksime jätta kaverbändid mitteringleval viisil välja, on kindlasti bände, mis mängivad näiteks varajase Metallica stiilis, kirjutades selles stiilis oma laule (ja seega ei tee kaverit), ning oleksid seega endiselt paremad varajase Metallica stiilijätkajad, kui seda on „päris“ Metallica täna.

6. *Sad but True*

Need viimased argumendid tunduvad andvat piisavalt põhjuseid selleks, et me ei saa bändi koosseisu täielikult tähelepanuta jätta ning et me peaksime selles suunas oma teooria üle vaatama. Me oleme juba vihjanud, kuidas me võime saada oma samasustingimusse puuduva osa. Defineerigem esmalt koosseisu seotus: rokkbändi olek on koosseisuga seotud varasema rokkbändi olekuga ainult siis, kui vähemalt üks hilisemas olekus liikmeks olev isik on liige ka varasemal olekul.

Seega peaks igas rokkbändis olema vähemalt üks asutajaliige, kuid mõnel juhul tundub see liialt range. On olemas bändid, milles ei ole ühtegi asutajaliiget. *Heavy metal*'i bänd Accept, mis salvestas 1989. aastal albumi „Eat The Heat“, ei sisaldanud ühtegi liiget algsest 1976. aasta Accepti koosseisust. Intuitiivselt tahame siiski endiselt öelda, et albumi „Eat The Heat“ salvestas sama bänd, mis kunagi võitis Düsseldorfis bändide võistlusel kolmanda koha. Me saame ennast aidata, defineerides *koosseisu seotuse* põhjal *koosseisu*

jätkuvuse. Rokkbändi olek on koosseisult jätkuv varasema rokkbändi olekuga ainult siis, kui on olemas neid ühendav jätkuv rida koosseisu jätkuvusega rokkbändi olekuid. Sel moel vajame korralikku sugupuud, aga mitte tingimata asutajaliiget.

Sõnastagem nüüd rokkbändi samasuse *muusikalise stiili põhise täiendatud teooria*. Ühe rokkbändi olek mingil aja hetkel on samane teise rokkbändi olekuga varasemast hetkest, ainult siis, kui see on (a) koosseisult jätkuv, ning (b) suures ulatuses stiilipidev muusikalises väljenduses varasema olekuga, ja (c) ei ole ühtegi teist rokkbändi olekut, mis on samuti koosseisult jätkuv ja suures ulatuses stiilipidev varasema olekuga.

7. *Eye of the Beholder*

Kuigi rokkbändi samasuse *muusikalise stiili põhise täiendatud teooria* on palju parem meie varasematest katsetest defineerida rokkbändide ajaülest samasust, ei ole see ikkagi täiuslik. Mis juhtub lõhestumise puhul, kui näiteks üks bändi liige lahkub ja alustab teistega uut bändi, jätkates algset stiili täpselt samal määral nagu seda teevad „allesjäänud“ liikmed?

Me võiksime oma teooriale lisada, et koosseisu seotus peaks olema samuti võimalikult suurel määral, seega, kui ainult üks liige moodustab uue bändi, mis on stiilipidev vana bändiga, kuid veelgi suurem hulk vana bändi liikmeid jätkab mängimist samasugusel stiilipideval moel, pööraks suurem vana bändi liikmete arv asja nende *kasuks*. Kuid mis saab siis, kui bänd läheb täpselt pooleks? Ning kas kõigil bändi liikmetel on selles kõiges sama kaal?

Me võiksime üritada väita, et bänd lihtsalt lõpetab olemasolu, kui on kaks mantlipärijat, mis on täpselt samal määral stiilipidevad ning täpselt samal määral koosseisult jätkuvad. Kuigi see aitaks meid välja Metallica

juhtumi puhul, rikuks see selgelt meie *Nothing Else Matters printsiipi*. Kas me peame loobuma *Nothing Else Matters printsiipest* või peame loobuma oma täiendatud samasuse tingimusest? Kuidas me seda küll lahendada saame?

8. *Arrogance and Ignorance Go Hand in Hand*

Katse anda rokkbändi ajaülesele samasusele definitsioon on veidi heidutav. Kui filosoofe heidutavad ebaõnnestunud katsed midagi analüüsida, väidavad nad tihti, et küsimus on kas sisemiselt „mitteanalüüsiv“, või veelgi radikaalsemalt, et see, mida iganes me analüüsida üritasime, tegelikult ei eksisteerigi. Kõne all oleva küsimuse, rokkbändide ajaülese samasuse defineerimise puhul võivad need strateegiad mõningat huvi pakkuda.

Esimese probleemiseletuse strateegia puhul (nimetame seda *lihtsaks vaateks*) peaksid filosoofid lihtsalt rõhutama, et bändi ajaülene samasus on pelgalt lihtne fakt, nagu meie armastatud kassi või koera samasus. Mõnikord jätkavad bändid olemasolu, mõnikord mitte, kuid see, kas nad seda teevad või mitte, ei ole bändi moodustava sotsiaalse grupi mistahes muude omaduste funktsioon, mida me siiaaale käsitletud oleme. Kas bändi erinevad ajalised olekud kuuluvad samale bändile või mitte, on täiesti sõltumatu liikmetest, muusikalisest arengust, nimest ning hoiakust. See on üksnes edasine lihtne fakt bändide kohta, mida ei ole võimalik ega mida ei ole vaja analüüsida.

Lihtsa vaate väide tundub täiesti mõistatuslik. Filosoofid, kes ei tunnista selliseid müsteeriume, valivad pigem teise strateegia ja väidavad, et kõigi meie eelpool mainitud

definitsioonide ebaõnnestumise tõsiasi ei ole niivõrd tõestus mingi rokkbändi kohta käiva edasise fakti „mitteanalüüsitavusest“, vaid pigem tõestus, et rokkbändid tegelikult ei eksisteerigi! Seda vaadet võiks nimetada *eliminativismiks*. Kuigi vestlused rokkbändidest on käepärased mitmes igapäevases olukorras, ei kuulu nad lihtsalt maailma alussisustusse. Kui rokkbändide samasustingimused ei ole selgelt esitatavad, on see seetõttu, et neid ei ole lihtsalt seal, ning kuna ei ole *ühtegi entiteeti ilma samasuseta* (nagu kunagi märkis filosoof Willard Van Orman Quine), ei ole ka rokkbände. Mõnikord võib olla kasulik väljamõeldis rääkida rokkbändidest, kuid mitte midagi enam.

9. *Right Here I'll Stay, with a Bullet in My Back*

Kuigi, nagu me mainisime, võivad mõlemad strateegiad selles arutelus mõningat huvi pakkuda, leiame mõlemad olevat mitterahuldavad (parimal juhul). Tegelikult, kuigi rokkbändide olematus (mida leiame olevat raske uskuda) või samasussuhete lihtsus (mille leiame olevat liialt mõistatusliku), võivad seletada, miks me siiaaani edukad ei olnud, kuid ei ole mingil juhul ainsad võimalikud seletused. Pigem süüdistame selles asjaolu, et rokkbändide ja teiste sotsiaalsete gruppide metafüüsika uurimine on lapsekingades. Selle asemel, et heitada oma ebaedust lõplikule lahendusele jõudmisel, peaksite olema motiveeritud seda uurimust edasi viima. *Te võite teha seda omal moel / kui see on tehtud täpselt nii, nagu ma ütlen.*⁴

Daniel Cohnitz oli Tartu Ülikooli teoreetilise filosoofia professor 2006-2015.

Inglise keelest tõlkinud: Märt Hallasoo.

4 Laulusõnad Metallica loost „Eye of the Beholder“: „You can do it your own way / If it's done just how I say“.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Mille poolest erineb rokkbändide samasuse küsimus üksikisiku samasuse küsimusest? Kas arvad, et vastus rokkbändide samasuse küsimusele üldistub kõikidele sotsiaalsetele gruppidele?
2. Milliste asjaolude tõttu arvavad autorid, et peaksime isikupõhise rokkbändide samasuse teooriast loobuma?
3. Muusikalise stiili täiendatud teooria järgi võiksime öelda, et bändi jagunemisel kaheks võrdseks mantlipärijaks see konkreetne bänd lakkab olemast. Kuid autorite hinnangul rikub selline vastus *Nothing Else Matters* printsiipi. Seega jääb õhku küsimus: kummast me loobuma peaksime?
4. Mõtlen oma lemmikbändi peale (või mõne teise bändi, mille ajalugu tunned piisavalt hästi). Kas nende praegune olek on samane nende olekuga bändi alguses, kui aluseks on muusikalise stiili täiendatud teooria? Kas vastus muutub, kui kasutaksid hindamiseks mõnd teist artiklis käsitletud teooriat?

BIBLIOGRAAFIA

- Gilbert, M. (1989). *On Social Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Locke, J. (1975). Of Identity and Diversity. *Personal Identity*, John Perry (toim), Berkeley: University of California Press, lk 33–52.

Armastus = oksütotsiin?

Teadusliku reduktsionismi vastu

SANDER VAUS

Tartu Ülikooli filosoofia magister

„Teadus“ on mõiste, millel on ühiskonnas tugev jõud. Mingi väite teaduslikuks tuleerimine on tavapärane viis selle väite usutavuse tõstmiseks. Pole ka ennekuulmatu see, et teadlaste seisukohti mitmesuguste (sh ühiskondlike) probleemide kohta peetakse autoriteetseks ning seda ka juhul, kui küsimuse all olevad probleemid ei ole teadlase enda erialaga oluliselt seotud. See oleks aga õigustatud vaid juhul, kui me

eeldame teatud tüüpi teaduslikku reduktsionismi, mis lubaks erinevate maailma- ja eluvaldkondade taandamist millelegi fundamentaalsemale, mida oleks muuhulgas võimalik tabada teadusliku meetodi abil. Järgnevas essees kaitsen ma seisukohta, et idee sellisest ühtsest meetodist on illusoorne, mistõttu pole selle eelkirjeldatud valdkondadeülene autoriteetsus õigustatud.

1. Teooriast koormatud vaatlused

Tavapärase teadustöös esineb olukordi, kus erinevate teoreetiliste aluseeldustega teadlased tulevad samast vaatlusest vastandlike järeldusi. Sellistel juhtudel võib öelda, et teadlaste vaatlused on teooriast koormatud. Selle fenomeni lihtsaim näide on (1) *tajuline teooriast koormatus*.

- (1) Psühholoogid Bruner ja Postman leidsid, et kui näidata inimestele kiires järgnevuses mängukaarte, siis nad (olles harjunud tavapäraste kaartidega) kipuvad mitte märkama anomaalseid kaarte. Kui katsealustele näidati näiteks musta värvi ärtu nelja, siis nad väitsid järgneval küsitlemisel, et nad nägid hoopis punast ärtu nelja. Thomas Kuhn pakub välja, et sarnane fenomen võib mängida rolli erinevate teoreetiliste taustadega teadlaste vaatlustulemuste lahkne misel. (Kuhn 1962: 63, 111, 113–114)

Võib vaielda, et Bruner ja Postman avastasid ühe huvitava psühholoogilise fenomeni, millel ei pruugi aga olla reaalselt mõju teadusele. Rutiinne teadustöö kätkeb eksperimentide kordamist ja vaatlusandmete kriitilist analüüsi, mis peaksid just selliseid psühholoogilisi mõjusid oluliselt vähendama. Võtame näiteks ajaloolise vaidluse kahe erineva põlemisteooria vahel. Joseph Priestly toetas omal ajal levinud flogistoni teooriat, mille kohaselt sisaldavad füüsilised kehad *flogistoni*, mille näol on tegu spetsiifilise põlemisel eralduva ainega. Selle teooria üks olulisi probleeme oli tõsiasi, et teatud metallid, nagu magneesium, muutuvad põlemisel raskemaks – kui teatud osa aineist põlemise käigus aga *eraldub*, siis peaks algne keha muutuma *kergemaks*. Püüdlused flogistoni teooriat päästa (nt postuleeriti, et flogistonil on negatiivne mass) osutusid mittevajalikuks, kui Antoine Lavoisier näitas ekspe-

rimentaalselt, et põlemiseks on vaja mingit massi omavat gaasi – tänapäeval me teame, et see gaas on hapnik. Vaatamata tõigale, et kumbki esindas erinevat ja teisega ühildamatut teooriat põlemisest, olid Priestly ja Lavoisier' vaatlused küünla põlemisest suletud klaaskupli all kvantitatiivselt sarnased (Bogen 2014). Sellegipoolest piltlikustab eeltoodud näide hästi vaatluse teooriast koormatuse üht teist vormi (2) *semantilist teooriast koormatust*.

- (2) Teadlaste teoreetilistel aluseeldustel on tugev mõju nii teaduslike vaatluste kirjeldustele kui ka nendes esinevate sõnade tähendusele. (Kuhn 1962: 127ff)

Pöördudes taaskord eeltoodud põlemise näite poole, on selge, et eri teooriates tähistab sõna 'põlemine' tähenduslikult erinevat fenomeni. Kui Priestly jaoks tähendas põlemine flogistoni eraldumist aineist, siis tänapäeval mõtestame me seda kui eksotermilist keemilist reaktsiooni kütteaine ja oksüdandi (tavatingimustes hapniku) vahel. Sattudes vastamisi näidetega füüsilistest kehadest, mis põlemisel raskemaks muutusid, olid flogistoniteoreetikud sunnitud postuleerima füüsikaliselt problemaatilisi negatiivse massi teooriaid (Weisberg, Needham ja Hendry 2011). Teisisõnu määrab teadlase teoreetiline taustsüsteem juba ette ära selle, kuidas ta mingit vaatlust mõtestab, ning ehk veelgi tähtsam – millele tasub vaatluse käigus üldse tähelepanu pöörata. See viib kolmanda vaatluse teooriast koormatuse vormini, mis on (3) *silmapaistvus*.

- (3) Sõltuvalt oma teoreetilistest aluseeldustest paistavad teadlastele vaatluse käigus silma vaatluse erinevad aspektid. Kui näiteks Galileo ja aristotelliaanlik füüsik oleksid vaadelnud sama pendlieksperimenti kiviga paela otsas, siis nad oleksid

pööranud tähelepanu erinevatele asjadele: aristotelliaani jaoks oleks olnud tähtis teada kivi raskust, vertikaalset kõrgust ja puhkeasendisse jõudmiseks kulunud aega, ignoreerides aga Galileole tähtsat pendli raadiust, nurka ja võnkeaega. See-
ga oleks kumbki teadlane samast eksperimendist erinevaid andmeid kogunud. (Kuhn 1962: 123–124)

Teaduslike eksperimentide väljatöötamist, läbiviimist ning nendest kogutud vaatlusandmeid mõjutavad seega tugevalt teadlaste teoreetilised aluseeldused, mis võivad neid suunata produtseerima eksitavaid tõendeid. Selliste mõjude täielik kaotamine oleks aga võimatu, kuna igasugune andmete kogumine teaduses, olemaks teadustööle relevantne, eeldab vähemalt *mingisugust* teoreetilist taustsüsteemi. Vaatlusandmed saavad tähenduse alles pärast sobilike kausaalsete, statistiliste ja muude relevantsete teoreetiliste mudelite poole rakendamist (Bogen 2014). Mudeli valik lähtub aga enne omaksvõetud teoreetilisest raamistikust, mis mõjutab seeläbi juba omakorda vaatlust ennast. Nii teadlased kui ka nt astroloogid kasutavad enda väidete kinnitamiseks empiirilisi vaatlusandmeid – olulised erinevused nende töös tõusevad aga esile alles metodoloogilisel tasandil, kus määratakse andmete produtseerimise, analüüsimise ja tõlgendamise lubatavad viisid. Rangemad metodoloogilised kriteeriumid kaasaegses psühholoogias ja neuroteaduses (mis vähendavad teadlase meelevaldset tõlgendusvabadust) annavad alust arvata, et need on sobilikumad distsipliinid inimolemuse avamiseks kui seda on nt astroloogia. Siinpuhul võib tekkida kiusatus mõtestada nn teaduslikku meetodit kui seda metodoloogilist raamistikku, mis meid lõpuks tõesele pärismaailmale lähemale viib. See oleks aga ennatlik, kuna teaduslik

meetod kui selline on vägagi abstraktne mõiste, mis ei sätesta kindlaid kriteeriumeid erinevates teadusharudes läbiviidavatele spetsiifilistele eksperimentidele. Seejuures ei esine olulised metodoloogilised lahknevused aga ainult eri teadusharude vahel, vaid ka nende siseselt.

2. Teaduslikud paradigmad

Kaasaegne teadustöö ei toimu isolatsioonis. Ühiseid tööruume, tehnoloogiat ja muid ressursse jagavad teadlased töötavad kollektiivis, kus jagatakse peale eelnimetatut ka teaduslikku *paradigmat*. Paradigma sätestab relevantssed uurimusküsimused, eeldused ning sobilikud meetodid – teisisõnu kogu selle teoreetilise taustsüsteemi, milles reaalne teadustöö aset leiab (Nickles 2014). Kui näiteks hapnik esmakordselt avastati, siis flogistoniteoreetikud mõtestasid seda kui flogistonivaest õhku, mis, võimaldades põlevast ainest eralduva flogistoni aktiivsemat sidumist iseendaga, tagas pikema põlemisaja kui tavaline õhk (Oberheim ja Hoyningen-Huene 2013). Alles Lavoisier' avastustega kaasnev paradigmapuuutus keemias lubas selliste taakade hülgamise, tehes teed tugevamate seletuslike jõududega teooriatele põlemisest. Ükski teaduslik paradigma ei suuda aga seletada kõike ning paratamatult tekivad teadustöö käigus anomaaliad – antud paradigma seisukohast problemaatilised leiud. Lisaks sellele on teaduslikud paradigmad aga ka vastupidavad – newtonlik füüsika jäi paradigmaatiliseks vaatamata tõsi-
asjale, et Newtoni ennustused Kuu perigee (lähim punkt Maale) kohta osutusid valeks ning vea leidmiseks ja parandamiseks kulus ligi kuuskümmend aastat (Kuhn 1962: 81).

3. Ühismõõdutus paradigmade vahel

Kuna erinevad teadusparadigmad opereerivad erinevate eelduste ja meetoditega, siis nendevaheline kommunikatsioon on oluliselt piiratud. Ühtse teoreetilise raamistiku puudumisega kaasneb paradigmade vaheline *ühismõõdutus*. Näiteks ei ole kaasaegses keemiaparadigmas enam kohta flogistonil, mistõttu on alust väita, et teadustöö on paremini kirjeldatav kui protsess, kus teaduslikud revolutsioonid tingivad fundamentaalseid paradigmanihkeid (koos fundamentaalsete muudatustega kogu teadustegevuses), mitte aga kui kumulatiivne progress mingi parima maailmamudeli suunas, kus kõik järgnev on lihtsalt eelneva täpsustus (Obenheim ja Hoyningen-Huene 2013). Kui ühismõõdutus võib aga eksisteerida teooriate vahel mingi kindla distsipliini (nt keemia) siseselt, siis väljendub see selgelt veelgi suuremal määral interdistsiplinaarses mõõtmes. Vaadates näiteks kaasaegset bioloogiat on meil alust eristada klassikalist geneetikat molekulaarsest geneetikast – kui esimene neist tegeleb eelkõige nähtavate omaduste esinemise, põlvnemise jms uurimisega, siis viimane lähtub enda uurimustöös molekulaarbioloogiast. Siiani ei leidu ühtset meetodit ühe paradigma leidude mõtestamiseks teises paradigmas – nad on ühismõõdunud. Kuna molekulaarbioloogia on näiliselt aga *fundamentaalsem* (tegeledes väiksemate ja madalama tasandi fenomenidega), siis on korduvalt püütud klassikalist geneetikat sellele redutseerida (vt Dawkins 1976). Selle projekti põhimõtteline võimalikkus on omaette küsimus, kuid senine ebaedu annab alust arvata, et praegusel hetkel tähendaks see paljude klassikalise geneetika leidude ignoreerimist või alaväärtustamist, olles geneetikale kui teadusharule pigem kahjulik (Nagel 1961: 362–363; Brigandt ja Love 2015). Seistes vastamisi sellise redutseerima-

tusega bioloogia siseselt, oleks loomulikult jabur rääkida ka näiteks geneetika redutseerimisest kvantmehhaanikale ilma et kumbagi teadusharu leiud enda teaduslikku (ja ka pragmaatilist) väärtust ei kaotaks.

Siinpuhul tasub veelkord mainida, et teooriate üksteisele redutseerimatus eeltoodud näites tuleneb tõigast, et kumbki tegeleb erineva tasandi fenomenidega. Sarnase tõkke ees seisab ka näiteks evolutsioonipsühholoogia, mille püüdlus on inimpsühholoogia redutseerimine evolutsioonimehhanismidele. Nimetatud bioloogiaharule on saanud osaks suur hulk kriitikat nii filosoofidelt kui ka teadlastelt (vt Downes 2014), kes on avaldanud kahtlust paljude sellesomaks võetud aluseeldustes, mis paistavad eiravat tähtsaid inimloomuse aspekte. Sellised aspektid on näiteks võime enesemääratluseks, reflektiivsus ja ühiskondlik organiseeritus, mis ei allu tingimata bioloogilistele imperatiividele. Need on kõik kõrgema tasandi kaalutlused, mille redutseerimine mingile kindlale teaduslikule paradigmale tähendaks nende asendamist ja ära kaotamist (vastavad mudelid on omavahel ühismõõdunud), mis ületab õigustamatult paradigmade vahelist piiri ning mis on veel eriliselt mõistetamatu, kui võtta arvesse tõsiasi, et ka teadusparadigmad ise (nt evolutsioonibioloogia) on muutlikud.

Kindlates teadusparadigmades töötavad teadlased peavad omaks võtma mingi teoreetilise raamistiku, mis määrab antud valdkonnas relevantssed küsimused, lubatavad meetodid ning tõendite tõlgendusviisid. Paradigmade vahelise ühismõõdutuse tõttu ei ole alati võimalik vanu leide ja teooriaid uutelega integreerida, mistõttu kätkeb progress teaduses paratamatult osade eelnevate tõekspidamiste *asendamist* uutelega. Juhtudel, kus asendamine toimub samatasandiliste

fenomenide vahel (nt flogistoni teooria ja hapnikupõhine teooria põlemisest) ei ole see probleemne, kui asendav teooria on asendatavast tugevama seletusliku jõuga. Eritasandiliste teooriate puhul tähendab see aga kõrgema tasandi teooria *redutseerimist* madalama tasandi teooriale, mis kätkeb pahatihti ka paljude väärtuslike leidude varjutamist lihtsuse eesmärgil, olles pigem kahjulik meie püüdlusele maailma adekvaatselt mõista. Reduktsionism osutub veelgi problemaatilisemaks kui teooriad, millele erinevaid elu- ja maailmavaldkondasid taandada püütakse, on ka ise paradigmaatiliselt muutlikud.

Teaduslik reduktsionism eeldab, et maailma on võimalik taandada lihtsateks osakeseks ja nende vahelisteks jõududeks, mille uurimine teadusliku meetodiga tagab kogu maailma mõistmise fundamentaalsel tasemel. Ometigi kõiki teadusharusid juhivad, suunavad ja piiravad inimesed, kes reaalset teadusega tegelevad. Teadustöö aluseks olevad uurimisprogrammid määravad juba ette ära nähtused, mida vaadeldakse, mõistestikud, millega nähtusi seletatakse, ning küsimused, millele vastuseid otsitakse. See-

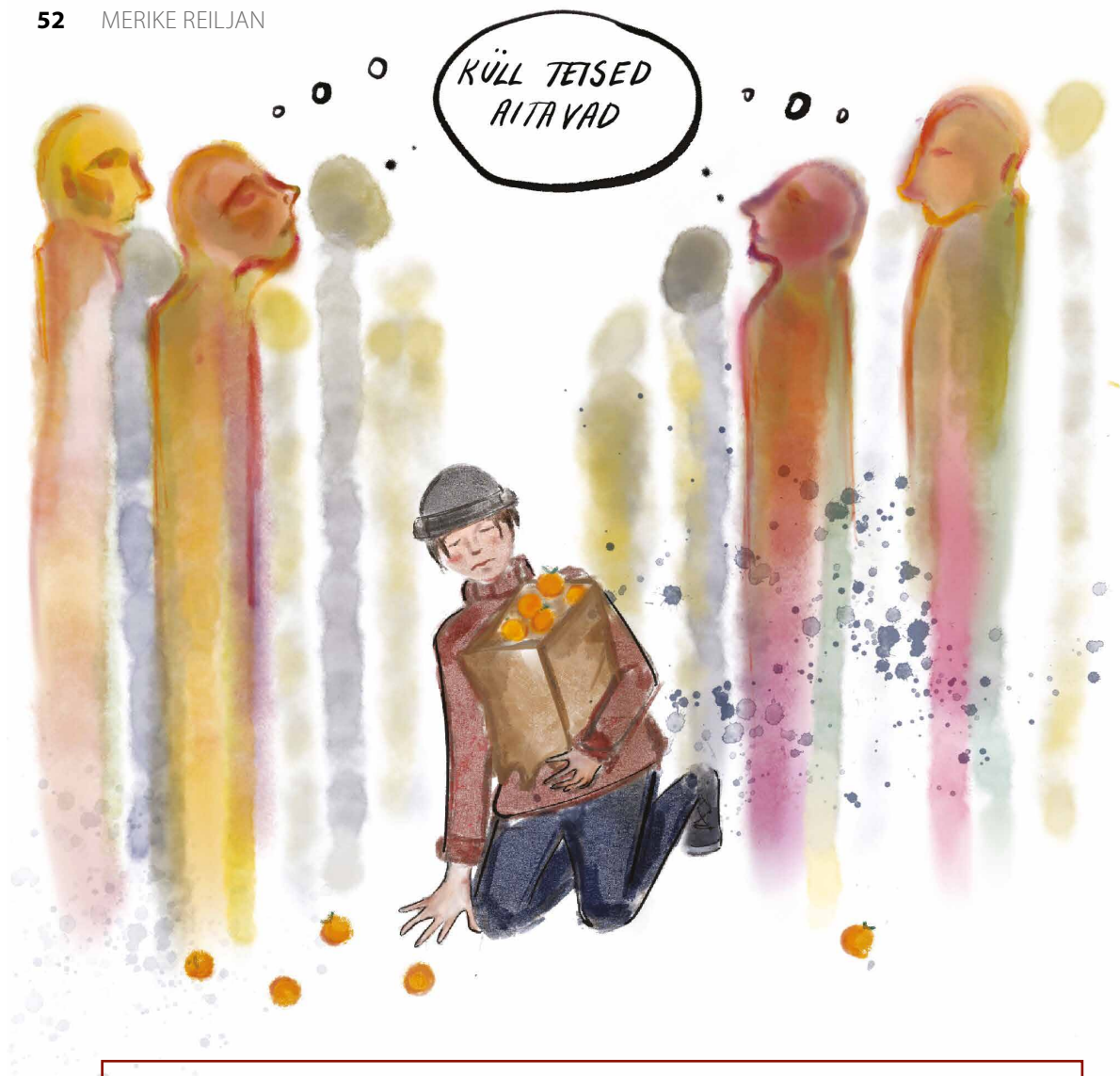
juures ei ole aga nii eri teadusharude kui ka kindlate teadusharude ajalooliste etappide vahelised uurimisprogrammid alati üksteisega ühildatavad. Me ei saa olla kindlad, kas reduktsionism võiks mingis kujuteldavas tulevikus võimalik olla, kuid me teame, et praegusel ajal tähendaks see mingi uurimisprogrammi ületähtsustamist teiste ees. Sellega kaasneks aga paratamatult paljude väärtuslike teadmiste alaväärtustamine. Targem paistab olevat lähenemine, kus füüsikalist uurimisprogrammi kasutatakse füüsikaliste nähtuste uurimiseks, bioloogia paradigmat eluslooduse uurimiseks ning näiteks psühholoogiat ja sotsioloogiat kõrgema taseme inimväljenduste ja -koosluste analüüsimiseks. Arvestades tõsiasjaga, et uurimisprogrammide ühildamisega on riskusi ka eriteaduste siseselt, ei ole raske näha, miks sellega peaks olema ettevaatlik teaduste vaheliselt ja väliselt. Algosakeste füüsiku vaatepunktist võib maailm küll paista kui lihtne determineeritud süsteem, kuid oleks rumal eitada, et inimeste enesemääratlus ja -väljendus loovad olulise osa meie maailmakogemusest, mille analüüsimisel ei tohiks autoriteetne positsioon kindlasti olla vaatepunkt, mis selle tähtsust eitab.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Kas on põhjust või alust rääkida teaduse progressist mingi päris tõe suunas?
2. Kas rangelt reglementeeritud teaduslik meetod aitab meil maailma kohta vähem kallutatud informatsiooni omandada või süvendab see pigem probleemi? Vaatluse ja teooria vahekord.
3. Miks on teaduslikkuse autoriteetsus problemaatiline? Miks see ei ole problemaatiline?

BIBLIOGRAAFIA

- Bogen, J. (2014). Theory and Observation in Science. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2014 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/science-theory-observation/>.
- Brigandt, I. ja Love, A. (2015). Reductionism in Biology. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/reduction-biology/>.
- Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press.
- Downes, S. M. (2014). Evolutionary Psychology. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2014 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/evolutionary-psychology/>.
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nagel, E. (1961). *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Nickles, T. (2014). Scientific Revolutions. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2014 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/scientific-revolutions/>.
- Oberheim, E. ja Hoyningen-Huene, P. (2013). The Incommensurability of Scientific Theories. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2013 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/incommensurability/>.
- Weisberg, M., Needham, P. ja Hendry, R. (2011). Philosophy of Chemistry. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2011 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2011/entries/chemistry/>.

Kas see, kui hea sa oled, on õnne asi?

MERIKE REILJAN

Tartu Ülikooli filosoofia doktorant

Moraalifilosoofias ja -psühholoogias on laineid löönud kurikuulus Yale'i Ülikooli sotsiaalsühholoogi Stanley Milgrami katse. Milgrami uuringutes paluti katsealustel

anda teises toas viibivale isikule elektrilöök, kui too ei vasta õigesti mõnele talle esitatud küsimusele. Iga vale vastusega käskis valges kitlis näitleja, kes mängis teadlast ja

katse läbiviijat, löögi tugevust suurendada. Küsitletav isik oli teises ruumis ja teda polnud näha, kuid kuulda oli tema oigeid ja karjeid. Üle poolte katsealustest oleksid andnud teises toas olevale inimesele eluohtriku elektrilöögi, kuna neid veensid teadlase kinnitused, et see on vajalik. Elektrilöögid polnud tõelised ning hääled, mida katsealused kuulsid, tulid lindilt, aga seda said nad teada alles tagantjärele.

Sellest katsest järeldati, et autoriteedi õhutusel võivad kurje asju teha ka täiesti tavalised inimesed. See kummutab meie ettekujutuse nagu oleks kurjad inimesed alati kuidagi teistsugused – ebatavaliste soovide ja motiividega sisemiselt kurjad tegelased, kellega meil, normaalsel inimestel, pole midagi pistmist. Irooniliselt peetakse Milgrami enda katset kaasajal väga ebaeetiliseks, kuna see põhjustas süütunnet ja identiteedilõhestust inimestel, kes näitleja-teadlase nõudmisel elektrilööke andsid.

Mis sellest katsest aga veel välja paistab, on asjaolu, et tihti ei määra seda, kas me teeme häid või halbu tegusid mitte lihtsalt see, millised inimesed me oleme, vaid hoopis see, millistesse olukordadesse me satume. Inimesed, kes osalesid Milgrami katses, ei oleks ilmselt kunagi teinud liiga ka kujuteldavatele inimestele, kui nad poleks sattunud Milgrami katsesse. Mõnel roolijoodikul võib aga vedada nõnda, et ta ei põhjusta kunagi ühtki liiklusõnnetust ega jää purjuspäi sõitmisega vahele, samas kui keegi, kes sõidab elus ühe korra purjus peaga võib minna õnnetuse põhjustamise eest vangi. Tuleb välja, et igapäevases moraalipraktikas süüdistame ja kiidame inimesi osalt asjaolude põhjal, mis ei ole nende kontrolli all. Seda nähtust nimetatakse moraaliõnneks (Nagel 1979, Williams 1981).

Oluline on seejuures teha vahet olukordadel, kus on tegemist moraaliõnne ja kus lihtsalt vedamisega. Kui keegi valetab, kuid ei jää valetamisega vahele, siis ei ole tegu moraaliõnne selles tähenduses, nagu filosoofid moraaliõnnest räägivad. Inimene, kes näiteks pidevalt enesekasu nimel valetab, toimib moraalselt laiduväärselt igal juhul – jäägu ta vahele või mitte. Isegi, kui keegi tema valesid kunagi ei paljasta, on ta siiski paheline. Moraaliõnne on tegu aga siis, kui inimene on aus üksnes seetõttu, et ta ei satu kunagi olukorda, kus vale aitaks tal kasu saada. Kui tal oleks võimalik valega kasu lõigata, teeks ta seda kohe, kuid sellist võimalust lihtsalt ei teki. Sellisel juhul võiks arvata, et ta on õnne läbi parem inimene ja filosoofid peavad moraaliõnne all silmas just selliseid juhtumeid.

1. Kas moraaliõnn on olemas?

Mõned filosoofid arvavad, et moraaliõnne ei ole olemas, kuna moraalselt saab inimesi hinnata vaid tegude eest, mille üle neil on kontroll (vt nt Richards 1986, Rosebury 1995). Kui kaks autojuhti otsustavad joores autot juhtida ja ühe teele astub inimene, aga teise teele juhuslikult mitte, siis on mõlemad siiski süüdi täpselt sama rängas kuriteos. Peamiseks põhjuseks, miks me peame halbade tagajärgedega teo sooritajat moraalselt halvemaks on nende filosoofide arvates see, et kavatsustes ei saa me kunagi päris kindlad olla ning tagajärjed annavad kõige selgemat tunnistust halvadest kavatsustest. Näiteks kui keegi haub kurja plaani, aga selle elluviimine tal ei õnnestu, siis ei saa me olla täiesti kindlad tema otsuses teha midagi paha. Kui oleksime kindlad, et kaks tegu on tagajärgi kõrvale jättes tõesti ühesugused, siis me hindaks neid samamoodi, arvavad moraaliõnne eitajad. Samuti on võimalik, et me reageerime õnneliku ja õnnetu lõpuga

sündmustele emotsionaalselt erinevalt ning anname sellest tulenevalt ka erineva moraalse hinnangu, ehkki tegelikult on teod ühtmoodi laiduväärt (vt nt Richards 1986).

Veel üks võimalik seletus on, et meil on põhjust seadustes neid tegusid erinevalt käsitleda ning sellest tekib inimestel tunne, et neil on ka moraalne vahe, ehkki tegelikult on need moraalselt samaväärsed teod. Kujutle näiteks maailma, kus joobes juhte karistatakse sama karmilt, kui neid, kes joobes ränga õnnetuse põhjustavad. Sel juhul oleks joobes juhil mõttekas politsei eest pääsemiseks kiirust lisada ja jalakäijate eluga riskides peatumata ülekäigurajast üle sõita, kuna vahele jäädes saaks ta nagunii karistada, nagu oleks ta õnnetuse põhjustanud. Seadustes on niisiis mõttekas neil tegudel vahet teha, kuid jääb lahtiseks, kas ka moraalselt on üks joobes juht parem kui teine.

2. Moraaliõnne tüübid

Moraaliõnne probleemi võib aga ka tõsisemalt võtta. Filosoof Thomas Nagel on eristanud moraaliõnne täpsemaks uurimiseks mitmeid moraaliõnne tüüpe (1979, tlk 2020). Kaht tüüpi oleme juba vaadelnud: meie kontrolli alt on tihti väljas, mis olukordadesse me satume ning ka see, millised tagajärjed meie tegudel täpselt olema saavad.

Nagel juhib tähelepanu, et lisaks nendele kahele on oluline moraaliõnne liik seotud sellega, millised inimesed me oleme. Meie soovid, hoiakud ja otsused sõltuvad meie iseloomust, mis on vähemalt osaliselt vormitud kasvatus ja meid ümbritseva keskkonna poolt, mis ei ole aga meie kontrolli all. Moraaliõnne probleemiga võib jõuda

isegi nii kaugele, et jääb mulje, et keegi ei vastuta päriselt millegi eest, mida ta teeb. See, millistesse olukordadesse me oma elus satume, sõltub paljudest eelnevatest sündmustest, millest osad ei ole meie valikutega seotud. Meie tegude tagajärjed on samuti osaliselt määratud juhuslikest asjaoludest, mis meie tahte ei allu. Kui ka iseloom ei ole inimese enda teha, siis on väga suur osa tegudest ja inimeste omadustest, mida oleme harjunud kiitma ja laitmata, tegelikult õnne ja ebaõnne tulemus.

Nagu oleme näinud, algab aga moraaliõnne üle arutlemine tihti kõhutunnete üle juurdlemisest. Meil on näiteks kõhutunne, et halvemate tagajärgedega teod on rohkem laiduväärt, kui paremate tagajärgedega teod. Seega oleks ennatlik ka nüüd kergekäeliselt kõrvale heita enamiku jagatud kõhutunne, et on väga palju tegusid, mille eest inimesed moraalselt vastutavad ja mis vedamisest ei sõltu. Filosoof Immanuel Kant (1724–1804) arvas näiteks, et moraalil on keskne koht tahtejõul. Moraalne inimene teeb head isegi siis, kui see talle tema kehva iseloomu tõttu erilist naudingut ei paku. Tahe on Kanti järgi olulisem kui iseloom just sel põhjusel, et iseloomu üle ei pruugi meil kontrolli olla, kuid õigeid otsuseid saab teha sellest sõltumata. Tegelikult ei pruugi me aga sellegagi nõustuda, et iseloom on vanematelt päritud ja välistest mõjudest kujundatud ning meie tahte allumatu. Kaasaegsed neuroteadlased räägivad näiteks tihti, et peaksime mõtlema oma ajust nagu aiast ja piltlikult hoolitsema selle eest, mis seal kasvama läheb. Me teeme pidevalt valikuid, millega oma aega sisustame – milliseid filme vaatame, raamatuid loeme ja kellega suhtleme – see aga kujundab otseselt ühendusi, mis meie ajus tekivad, ja kujundab meid inimestena.

3. Moraaliõnne ohjamine

Minagi võtan selle artikli lõpetuseks moraaliõnne kõikehaaravuse osas tagasihoidlikuma hoiaku ja teen veel ühe pilguheidu sotsiaalpsühholoogiasse. Mitmed uuringud on näidanud, et inimesed kipuvad abivajajaid mitte aitama, kui juures on veel hulk teisi passiivseid kõrvalseisjaid, kes võiksid samuti aidata. Seda nimetatakse mõnikord *pealtvaataja efektiks*. Põhjus pole selles, et need inimesed oleksid ükskõiksed, vaid näib, et neid mõjutab otseselt olukorra eripära ehk see, et ka teised ei aita. Intervjuudest tuleb välja, et pealtvaatajad ei ole kindlad, mis juhtus, kas sekkumine oli sobilik või kas abi oli ikka vaja, ehkki kõrvalt näib, et tegu on üsna ilmselgete abivajamise juhtudega. (Latané ja Darley 1970, Latané ja Rodin 1969)

Mida neist inimestest arvata? Võib-olla tingis iseäralik olukord nende käitumise ning seetõttu on nende süütegu väiksem. Kui on

õige anda erinev moraalne hinnang nende inimeste tegutsemata jätmisele ja näiteks sellele, kui keegi ainsa juuresolijana jätkas abivajajat aitamata, siis on tegu moraaliõnnega. Me vabandame nende tegutsemata jätmist välja sellega, et juhuslikult on inimestel hulgakesi kerge olukorda valesti hinnata ning nad on järelikult mitteaitamises vähem süüdi. Nüüd, kus mina ja sina teame pealtvaataja efektist, oleks meie olukord aga hoopis teine, kui peaksime kunagi olema üks paljudest, kes saab aidata. Teades ette, milline on inimeste kalduvus selles olukorras käituda, võib meil olla suuremgi kohus aidata. Meie teame, et kui me ei aita, ei aita suure tõenäosusega keegi. Filosoofia harrastamine võib niisiis viia selleni, et moraalse õnne ja ebaõnne territoorium tõmbub kitsamaks. Teades rohkem endast ja oma tegudest, saame ka rohkem vastutust võtta.

KIRJANDUS:

- Latané, B., ja Darley, J. (1970). *The Unresponsive Bystander: Why Doesn't He Help?* New York: Appleton-Century Crofts.
- Latané, B., ja Rodin, J. (1969). A lady in distress: Inhibiting effects of friends and strangers of bystander intervention. *Journal of Experimental Social Psychology*, 5, 189–202.
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 371–378.
- Nagel, T. (1979). Moraaliõnn. Tlk Heidy Meriste. *Akadeemia*, 7 (2020), 1177–96.
- Richards, N. (1986). Luck and Desert. *Mind*, 65: 198–206.
- Rosebury, B. (1995). Moral Responsibility and Moral Luck. *Philosophical Review*, 104: 499–524.
- Williams, B. (1981). *Moral Luck*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dialog: kas sa tead?

OVE AVERIN

Tartu Ülikooli filosoofia doktorant

ROLAND PÜTSEPP

Tartu Ülikooli filosoofia osakonna vilistlane

PEETER: Kuule, kas sa tead, kes eile mängu võitis?

MARGUS: Ei tea, aga uudistes öeldi, et Boston Celtics võitis viie punktiga.

PEETER: Kuidas sa siis ei tea, aga ikkagi tead?

MARGUS: Vaata, Pets, mina tean ainult seda, et ma mitte midagi ei tea. Kõik muu, mida inimesed peavad tõesteks teadmisteks, on ainult enda maailmapildiga sobitatud uskumused.

PEETER: Ma ei saa aru, mida sa sellega mõtled. Ma tean kohe kindlasti mõningaid asju. Nagu näiteks seda, mida hommikuks sõin; seda, et ma sinuga praegu kõnelen; ja seda, et see pluss mu seljas on punane. Neid asju ma kas näen, mäletan või tunnen vahetult.

MARGUS: Aga võib juhtuda, et seda sa ainult arvad nii olevat. On ju ilmselge, et meeled võivad petta. Ja ka mälu pole ideaalne, kuna kiputakse unustama.

PEETER: Aga selgita palun mulle ikkagi, kuidas saab olla, et sa kuulsid uudist, et Boston Celtics võitis, aga sa ikka vannud, et ei tea, kes võitis? See uudis on ju piisavalt värske, et mälu sind sellega ei petaks, ja miks oled sa oma meelte vastu nii umbusklik?

MARGUS: Aga sellepärast, et mina pean teadmiseks ainult sellist arusaama asjadest, mille kohta ma saan öelda, et see on paratamatu ja et see kindlasti nii olema peab. Teisisõnu öeldes, mul on vaja alust oma teadmistele. Ja meeled ei saa seda anda. Näiteks sellest, et buss tuleb iga päev täpselt kell kolm, ei saa veel järeldada, et buss tuleb ka täna täpselt kell kolm. Äkki oli tee libe ja buss jääb hiljaks? Seega ei saa eeldada, et asjad jäävad selliseks, nagu nad on alati olnud.

PEETER: Üritan sind mõista, aga ütle, miks siis uudised ei kõlba sinu teadmiste aluseks?

MARGUS: Sest mitte miski ei kinnita mulle, et uudised räägivad paratamatut tõe. Sellest, et siiani on uudistes räägitud enam-vähem paika pidanud, ei saa veel järeldada, et ka edaspidi uudised paika peavad. Kui me räägime eelse mängu võidust, võis näiteks juhtuda, et keegi trükkis kogemata uudiste-agentuuris vale numbri, ja tänu sellele võin ka mina sinule vale skoori öelda. Ja kui on mõeldav, et uudised eksivad skooriga, siis on samuti mõeldav, et nad eksivad sellega, kumb tiim võitis. Või jäi mäng üldse ära? Niikaua kuni on loogiliselt võimalik, et sinu uskumus millegi kohta ei sisalda täielikku tõe, ei saa seda ka teadmiseks pidada.

PEETER: Tead, see filosoofia on su ikka täiega segi pööranud. Sa ei räägi enam inimese moodigi ja kahtled absoluutselt kõiges, milles tavaliselt ei kahelda. Pidid sa seda õppima minema?

MARGUS: Ma uskusin, et filosoofia on hea viis enesearenduseks, aga nüüd ma enam ei tea. Vahest isegi mõtlen selle üle, kas ma ikka tean, mida ma teen. Aga ma lihtsalt tunnen, et ei saa enam elada kõiges kahtlemata. Olles näinud maailma väljaspool hämarat koobast, ei suuda ma naasta nende varjude juurde koopa seintel.

PEETER: Aga igatahes. Miks peaks see mind huvitama, et põhimõtteliselt võib ju nii juhtuda, et see, mida ma uskusin, osutub valeks? Igasugustel praktilistel kaalutlustel on ju mõistlik öelda, et ma tean, et mingi asi on. Meie kõnekeel muutuks asjatult keerukaks, kui peaksime alati selgitama, miks me arvame, et miski on, selle asemel, et lihtsalt öelda, et me teame. Ja pealegi jätab see mulje, nagu oleksime oma teadmistes ebakindlad, ja niimoodi inimesed ei võta meid enam tõsiselt.

MARGUS: Jah, ma olengi ebakindel oma teadmistes, aga sellegipoolest võiksid sa minu juttu võtta tõsiselt. Selles on sul õigus, et kõnekeeles ja praktilistel kaalutlustel on mõttekas öelda, et me midagi teame, selle asemel, et me midagi usume. Alati ei ole tõesti vajalik täpne juhtumi üksikasjade lahkamine ja võib usaldada informatsiooni allikaid. Aga filosoofina ei saa ma tõde sellisena aktsepteerida, nagu ta mulle näib. See, kuidas asi näib, ei ütle tingimata seda, kuidas asi on. Tänu usule näilisusesse ongi maailmas võimalik petmine. Mina tahan teada tõde. Tõde, mis on kindel ja vankumatu.

PEETER: Varem sa rääkisid, et näiteks ajalehest loetavat ei tasu uskuda, sest seal võib olla mingi eksitus, ja ka bussi näide on usutav. Aga see ei välista, et ma saaks midagi teada selle kohta, mida ma ise olen teinud. Näiteks kui ma lähen reisile ja pakin ise oma kohvri, siis ma ju tean, mis on selle kohvri sisu.

MARGUS: Olgu, oletame, et sa lähed reisile ja sätid ise oma kohvri ja tead täpselt, mida sa sinna sisse paned. Võib aga juhtuda, et sinu teadmata läheb see kohver lennujaamas äravahetamiseni sarnase kohvri vastu vahe- tusse. Jõudes sihtkohta, arvad sa endiselt, et tead, mis on selles kohvris. Ja kui sinult nüüd küsida, kas sa tead, mis on selles kohvris, võiksid sa küll õigusega öelda, et tead. Aga tegelikult, kui nüüd väidaksid end midagi teadvat selle kohvri sisust, valetaksid sa enesele teadmatagi. Sa ainult arvad, et sa midagi tead.

PEETER: Aga midagi mul ju siiski on. Mis see siis on, kui mitte teadmine, mis mul on?

MARGUS: Sul on uskumine.

PEETER: Saan sinu jutust niipalju aru, et mul on piisav põhjus uskuda midagi kohvri sisu osas, aga see uskumus pole veel piisav, et olla teadmine, sest teadmiseks peab mu uskumine sisaldama ka paratamatut tõde. Aga kas saab siis üldse kunagi olla kindel, et ma midagi tean, või on võimalik ainult uskuda?

MARGUS: Mina arvan, et on võimalik vaid uskuda, sest kõigele, mida peetakse teadmiste-ks, on võimalik tuua põhjendatud vastu- näide selgitamaks, miks see teadmine võib olla ekslik. Uskumise ja teadmise vahe ongi see, et esimene neist on saavutatav, teine mitte.

PEETER: Olgu siis nii, et sinu jutu põhjal ma midagi kindlat teada ei saa, ma siis vähemalt usun, et eilse mängu võitis Boston Celtics. Aga äkki on sul vale arusaam sellest, mis on teadmine? Mina olin seni arvanud, et teadmine on see, millest ollakse teadlik. Ja võib ju olla teadlik asjadest, mis pole tõesed.

MARGUS: Sellisel juhul räägid sa siiski uskumusest. Uskumuse ja teadmise vahe ongi see, et teadmine peab olema tõene. Sa ju ei ütleks, et Mats teab, mis on kaks pluss kaks, kui ta ütleb vastuseks kolm. Isegi kui ta on teadlik sellisest matemaatikast, on teda

valesti õpetatud. Me ei saa pidada teadmiseks kõike, mida keegi usub. Teadmine peab olema objektiivne ja paratamatu tõde.

PEETER: Kuid ise sa just ütlesid, et sellist tõde pole olemas ning et midagi pole võimalik kindlalt teada. Seega pead ka tunnistama, et sina ei tea midagi kindlalt. Järelikult sa lihtsalt usud, et midagi pole võimalik teada. Seega on jällegi mõeldav, et midagi on võimalik teada.

MARGUS: Sa oled lihtsalt uskumatu! Tere tulemast filosoofiasse!

Kus on rohkem tõde?

Heideggerlik alusepanek tõe

HENRI OTSING

Tartu Ülikooli filosoofia doktorant

Järgnevas püüan lühidalt visandada Heideggeri käsituse tõe kui varjamatusest (ἀλήθεια), kõrvutades seda tõe vastavusteooriaga. Esitan mõlema positsiooni lühimas variandis ja lähenen Heideggeri analüüsile, alustades Platoni koopamüüdist. Selle argumendi abil selgub, et varjamatus pole sugugi asendus klassikalisele tõeteooriale, vaid pigem uus alus sellele, mis lähtub fenomenoloogilisest pöördest ja jõuab tõe mõistmiseni.

1. Tõde kui vastavus

Küsimus tõe järele on filosoofia *grand old man*, vanimaid ja möödapääsmatumaid küsimusi filosoofias üldse. Seejuures on tõe määratlemine keerukas eeskätt seepärast, et

pole lihtne öelda, mida tõe tegema peab, st mis tingimused peab tõedefinitsioon rahuldama, et pädeda. Kõneldes näiteks *tähenähtusest*, eeldame, et räägime seosest tähenduse kandja ning selle vastuvõtja vahel – kuigi tähenduse definitsioonid võivad erineda, eeldavad nad alati nimetatud seost ning enamasti avavad seda. Kuigi ka see on vaieldav, on lugu tõedefinitsiooni eeltingimustega veel kehvem. Tahaksin seda selgitada klassikalise tõedefinitsiooni ühe paratamatu eeltingimuse küsimuse alla seadmisega.

Klassikalist tõeteooriat järgides võime öelda, et tõe on uskumuse, propositsiooni, mõtte, kujutuse vastavus tegelikkusega, mille kohta see käib. Käibel Platonist („Kratylos“ 385b2) ja Aristotelesest („Metafüüsika“ 1011b25)

saati, kõlab teooria klassikaline kokkuvõte „*veritas est adaequatio rei et intellectus*“. „Tõde on asja ja mõistuse adekvatsioon“ ehk „tõde on tegelikkuse ja mõistuse õigesse vastavusse seatus“. Tõde on niisiis olukord, milles laual minu ees on neli jalga (mööbel, filosoofide meelisteema) ning minu uskus selle laua kohta väidab sedasama.

Kuid tõe vastavusteooria, vaieldavalt domineeriv tõeteooria tänagi, unustab teatud aspektid sellest, mida peame tavaliselt tõeks. Kuidas on lood nn kunstitõega: kas telefoniraamat on „tõesem“ kui „Mäeküla piimamees“, kuna sisaldab enam korrektseid fakte?

Just korrektsusele keskendudes on vastavusteooriat kritiseerinud Martin Heidegger. Võtame ühe näite tema seisukohast tõe osas. Oma essees „Tõe olemusest“ võtab ta ette Platoni kuulsa koopamüüdi.

2. Tõde kui varjamatus Platoni koopamüüdis

Meenutan siin, et see müüt on võrdpilt, metafoor filosoofilise arusaama jaoks, mitte argument ise. Vangid on aheldatud koopasse nii, et näevad vaid üht koopaseina. Nende selja taga on tuli, mille eest mööduvad aheldamata inimesed, kes heidavad nimetatud seinale varje. Vangide kogu elukogemus koosneb varjudemängust koopaseinal, mille kohta nad on leiutanud oma lood, eeldavad seaduspärad ja tõed. Võrdpilt väljendab Platoni idealismi, võrreldes meid aheldatuiga ja meeltega kogetavat maailma varjudemänguga. Nagu mingi objekti vari koopa seinal ei ole see objekt ise vaid ainult selle kujutis, on meeltega kogetav maailm vaid näivus ning asjad eksisteerivad tõeliselt vaid ideedemaailmas.

Tavapärane arusaam Platoni koopamüüdist

keskendub Platoni idealismile. Heidegger aga näeb koopamüüdis tõe kui vastavuse korrektsuse suundaandvat väljendust: tõde on inimese arvamuse vastavus ideega. Platon väidab, et võrreldes koopasse asetatud tule või lausa päikesevalgusega, eksivad vangid tõe tabamisel: „vangid usuksid niisiis igati, et tõene [το ἀληθές] pole muud, kui nende asjade varjud“ („Politeia“ 515c). Heidegger aga ei nõustu selle väljendusega, eemaldades eksklusiivsuse-klausli: vangid usuksid, et vari on tõene, kuid mitte seda, et sellega tõene piirdub. Neile nähtuvad varjud on hetkel tabatu, varjamatu osa maailmast.

Siit jõuame Heideggeri tõekäsituse keskse sõnani – varjamatus (ἀλήθεια). See vanakreeka sõna, jaatav läbi eituse, juhatab Platoni eelsesesse mõtlemisse, milles tõde pole veel seotud selle bivalentse suhtega, mida tänapäeval kutsume propositsiooniliseks tõeks. Bivalentsus, range eristus tõese ja väära vahel, on Heideggeri vaatepunktist otsustav moment. Bivalentne tõekäsitlus ehk tõesus või korrektsus [*Richtigkeit*] nõuab teatud objektiivsust propositsioonilise väljendatavuse mõttes: iga subjektiivne tõde peab olema põhimõtteliselt hinnatav objektiivselt vaatepunktilt. Range objektiivsus nõuab omakorda ümberlükkamatut alust või pidepunkti – nagu näiteks täiuslikud ideed Platonil –, mida Heidegger ei nõustu esitama. Ta osutab, et aheldatutele näivat „varjudeks“ kutsuda on juba viga, kuna „[v]angid näevad küll varje, kuid nad ei näe neid kui millegi varje. [...] Nad on üle antud sellele, mis neile esmalt vastu tuleb“ (Heidegger 1988, lk 56).

3. Varjamatuse tähendus tõe jaoks

Heideggeri tõekäsitlus on siis hõlmavam kui klassikaline tõeteooria. Tõde kui varjamatus, kui olemasolu enese avastamine

olevas, eemaldab propositsioonilise ballasti tõekogemusest ja kirjeldab seda kui vahetut sündmust.

Tõene-olu (tõesus) lausub avastatud-olu [*Wahrsein (Wahrheit) besagt entdeckend-sein*] (Heidegger 1927, prg 44).

Natukene lihtsustades on Heideggeri jaoks tõde (kui varjamatus) maailma kogemine ise. Ent kas siis ei muutu tõde tühiseks – kas Heidegger ei relativiseeri tõde? Just sellise vastuväite on talle esitanud Ernst Tugendhat, öeldes, et tõe mõistmine varjamatusena viib eksitusse kõige tähtsamas punktis, mis puutub tõe küsimusse. Nimelt väidab Tugendhat (1966, lk 45), et Heideggeri tõekäsitus ei suuda eristada tõest väära. Kui iga kogemine on tõde, siis puudub ju eristus tõese ja mitte-tõese vahel?

Liiatigi, et Heidegger ei asenda bivalent-sust gradatsiooniga: ta ei väida, et koopast läbijalutaja tõene arusaam oleks „tõesem“ ja aheldatu väär arusaam „väärām“. Seda sellepärast, et ka väär arusaam teeb midagi varjamatuks. Nende arusaamad on lihtsalt erinevad.

Heideggeri käsitus tõest kui varjamatusest ei anna tõepoolest alust tõesuse-vääruse hindamiseks ranges mõttes. Kuid see pole ka tõe relativiseerimine, kuna korrektsuse hindamine ei kuulu käsituse eesmärkidesse.

Heideggeri jaoks ei põhja korrektsus tõe ole-must. Varjamatus on heideggerlikult ranges mõttes tõe alus – alles maailma kogemiselt saab võimalikuks tõde kui vastavus. Ning Heidegger ei eita propositsioonilisegi tõe vajalikkust ja tarvidust. Tähtis on siin aga see, et varjamatus on tõe kui vastavuse alus ja mitte vastupidi.

Sellepärast ei ole Heideggeri jaoks näiteks tähtis skeptitsistlik argument. Äärmuslik

skeptitsism kahtleb teadmise võimalikkuses ja seekaudu ka tegelikkuse olemasolus. Sisuliselt on see vastutuskooorma nihutamine mitte-skeptiku õlgadele. „Mis siis, kui kogu meie kogetav elu on kurja kõikvõimsa deemoni loodud pettekujutelm?“ küsib Descartes. Seda hüpoteesi on raske ümber lükata. Ja kui tõesus korrektse vastavuse mõttes oleks aluseks maailma avastamisele ja kogemisele, omaksid esimesse puutuvad küsimused prioriteeti. Descartes'i deemon, skeptitsistlik argument *par excellence*, saab olla aktuaalne vaid olukorras, kus vahetult kogetavale maailmale eelneb mingi ontoloogiline struktuur.

Heideggeri tõekäsitus, siin esitatud pigem lihtsustusega ja ainult osaliselt, on otsustavalt seotud fenomenoloogilise pöördega. Fenomenoloogia, seotud eeskätt Edmund Husserli filosoofiaga, on filosoofia haru, mis tegeleb kogemuse ja teadvuse struktuuride uurimisega. End vastandades 20. sajandi alguses valdavale Kanti-järgsele filosoofiale, keeldusid fenomenoloogid alustamast abstraktsioonist. Fenomenoloogia esimene eeldus ja uurimisobjekt on fenomen – tegelikkuse vahetu tajumine. Husserli enese sõnastuses on fenomenoloogia „naasimine asjade eneste juurde.“

4. Kuidas edasi?

Kokkuvõtteks, kasutame sõna „tõde“ laiema tähendustes, kui klassikaline tõeteooria suudab hõlmata. Kunstitõde, tõesus isikuomadusena, tõde tõelisuse tähenduses ja „tõdemine“ kui tunnistamine – need tähendused ei lahendu propositsioonilises tõekäsituses tõe juhtumitena. Kuigi tõe vastavusteooriat on laiendatud ka mitte-propositsioonilistele alustele, pakub Heideggeri fenomenoloogiline käsitus liigsete postulaatideta alternatiivi.

Heideggeri varjamatuse-tõde pöörab kogemuse ja tõe ontoloogilise järjestuse pea peale, säilitades seejuures võimaluse tõesuse propositsiooniliseks käsitlemiseks.

*** Väike P.S.**

Filosoofiahariduse juurde kuulub paratamatult iidsete habemikega sõbrutsemine äärmiselt keerulistel teemadel. Aga filosoofia ajalugu ja selle uurimine ei piirdu mõistagi klassikute „selgeks õppimisega“ ja vaidlustega vähetähtsate tõlgenduste üle. Filosoofia ajalugu püüab alati uuesti mõista ja mõistetut oma aja küsimustes rakendada. Näiteks käesolevat artiklikest võiks lugeda osana kaasaegsest debatist tõesuse rakendamise piiride üle või miks mitte ka vastusena „tõejärgsuse“ moesõna tekitatud muredele.

Lõppude lõpus peaks siinkirjutatu peidetud järeldus olema pisike osutus Nietzsche tõdemusele, et filosoofiategemine on „elu kõrgmäestikus“, st pidev võitlus iseenda ja filosoofilise maastikuga. Ühest küljest kannab iga filosoofiline lause kõiki oma aluseeldusi, tõesuse kui sellise mõistmiseni välja. Ja need eelduste jaded lõppevad tihipeale tõestamatutes punktides. Teisest küljest on filosoofi ülesanne siiski midagi öelda, midagi väita, mis avaks olemist sügavamalt. Võitlus on ehk ülepingutatud väljendus, ent selle vastutõmbelisuse lahendamine on siinkirjutaja arvates iga filosoofi peamisi väljaütlemata küsimusi.

Olgu kuidas on, „elu kõrgmäestikus“ avab vähemasti kauneid vaatepilte. Algab ju filosoofia imetlusest ehk ka imestusest.

BIBLIOGRAAFIA

Heidegger, Martin (1927) *Sein und Zeit*.

Heidegger, Martin (1988) *Vom Wesen der Wahrheit: Zu Platons Höhlengleichnis und Theätet. Martin Heidegger Gesamtausgabe nr 34.*

Tugendhat, Ernst (1966) *Der Wahrheitssbegriff bei Husserl and Heidegger.*

Levinud arutlusvigu

SANDER VAUS

Tartu Ülikooli filosoofia magister

Nii igapäevastes vestlustes kui ka näiteks poliitilises diskursuses teevad inimesed enda seisukohti kaitstes ja nende üle vaieldes vigu. Mõnikord on see tahtmatu, kuid tihtipeale on tegu teadlike retooriliste võtetega, mis hajutavad tähelepanu, kallutavad vestlust ning muul moel viivad meid eemale sellest, mille poole üks hea argument võiks pürgida – seisukohtade selgitamine, probleemkohtade avamine ning ehk isegi tõe leidmine.

Parim viis enda argumentatsiooni parandada ja end ebaausate võtete eest kaitsta on loomulikult mitmesugustest levinud vigadest teadlik olla. Üldiselt ei peaks aga ükski arutlus lõppema pelga arutlusvea äramärgimisega, sest vigane arutlus ei tähenda veel tingimata järelduse väärust. Tihtipeale on kindla arutlusvea esinemise taga hea põhjus, mille lahkamine võib teema avamise seisukohast vägagi kasulikuks osutuda, tuues

näiteks esile keskse argumendiga seotud kõrvalised lahkarmused, psühholoogilised kallutatused jms.

Järgneb nimekiri mõnedest levinumatest ning (autori hinnangul) päevakohasematest arutlusvigadest ja retoorilistest võtetest, koos näidetega. Mõningad esitatud arutlusvead on sisult sarnased ning kohati kattuvad, kuid lihtsama leidmise nimel ei ole järgnevas nimekirjas sellega arvestatud – arutlusvead on esitatud tähestikulises järjekorras.

Argumentum ad hominem – selle asemel, et rünnata vastase argumenti, rünnatakse tema isikut. Näide: „Teades sinu maitset kirjanduses, on sinu kriitika selle raamatu kohta naeruväärne.“

Argumentum ad populum – argument, kus enda väite kaitseks osutatakse tõsiasjale, et suur osa mingist populatsioonist on sellega nõus. Näide: „Kõik teavad, et Thomas Edison leiutas elektripirni.“ (Vale väide jääb valeks, sõltumata sellest, kui palju inimesi sellesse usub.)

Argument arutlusveast – nähes arutlusviga vastaspositsiooni argumendis, järeldatakse, et vastaspositsioon on ekslik. Näide: A: „Termodünaamika teine seadus peab paika, vähesed kaasaegsed füüsikud kahtlevad selles.“, B: „Sa apelleerid siinkohal pelgalt autoriteedile ja nõustuva enamusele, mistõttu on su arutlus vigane. Termodünaamika teine seadus ei pea vett.“ (Vaatomata esimese inimese vigasele arutlusele, on põhjust arvata, et tema arutluse järeldus võib siiski tõene olla.)

Argument teadmatusest – enda väite kaitsmiseks osutatakse tõsiasjale, et vastaspositsioon pole täiuslik või et seda ei ole suudetud tõsikindlalt tõestada. Näide: „Kaasaegne teaduslik maailmapilt ei suuda rahuldavalt seletada kogu meie füüsilist universumit. Järelikult on maailm Jumala poolt loodud.“

Eelduse eitamine – formaalselt: kui P siis Q, mitte-P, järelikult mitte-Q. Näide: „Kui sajab vihma, siis saab pesu märjaks. Vihma ei saja. Järelikult pesu ei saa märjaks.“ (Kuid pesu võib saada märjaks ka teistel põhjustel, näiteks siis, kui sajab lund – vihm ei pea olema ainus võimalik põhjus.)

Geneetiline eksitus – selle asemel, et rünnata vastase väidet, rünnatakse selle (tõelist või näilist) allikat. Näide: „Sinu usk Isaac Newtoni mehhaanikasse ei ole mõistlik – Newton tegeles muuhulgas ka alkeemiaga.“ (Newtoni alkeemiaalased tööd ei figureerinud aga kuidagi tema klassikalise mehhaanika tekstides, mistõttu pole see tõik relevantne.)

Järelduse eeldamine, tsirkulaarne arutlus – väide, mida püütakse tõestada, on võetud argumendi eelduseks. Näide: „Inimeste õigustamatu tapmine on mõrv. Abort on inimeste õigustamatu tapmine. Seega, abort on mõrv.“ (Kui inimese õigustamata tapmine on mõrv, siis ei ütle argument midagi muud, kui et abort on mõrv, sest et abort on mõrv.)

Järelduse jaatamine – formaalselt: kui P siis Q, Q, järelikult P. Näide: „Kui vihma sajab, siis on maa märg. Maa on märg. Järelikult sajab vihma.“ (Maa võib olla aga märg ka näiteks veetoru lõhkemise korral – vihm ei ole ainus võimalik seletus.)

Kuldse keskte argument – eeldatakse, et tõde leidub alati kusagil vastandlike seisukohtade vahepeal. Näide: „Leidub nii inimesi, kes pooldavad võrdõiguslikkust inimeste vahel, kui ka neid, kes selle vastu seisavad. Tõde peitub kusagil vahepeal.“ (Inimesed, kes seisavad siiralt võrdõiguslikkuse eest, ei saa leppida sellise kompromissiga.)

Laetud küsimus – küsimus, mis sisaldab põhjendamata (tihti valet) eeldust. Näide: „Kas sa oled juba lõpetanud hommikuse konjakitarbimise?“

Libeda nõlva argument (*slippery slope*) – püüd õonestada vastaspositsiooni, osutades mingile kujuteldavale tagajärgede ahelale, mille selle omaks võtmine paratamatult kaasa toob (ilma vastava tõestuseta). Näide: „Kui me anname täna järgi homoseksuaalidele, siis homme nõuavad enda õigusi juba vägistajad ja lapsepilastajad.“

Loodusele/loomupärasusele apelleerimine – argument, kus millegi headust või halbust hinnatakse selle põhjal, kas see on looduslik/loomupärane või mitte. Näide: „Ka looduses jääb ellu tugevam, mistõttu ei peaks me nõrgemaid abistama.“ (Looduses esineb paljusid asju, mida inimesed üldjuhul halvaks peavad.)

Mitterelevantsele autoriteedile apelleerimine – oma väite kaitsmiseks osutatakse enda või mõne mõttekaaslase autoriteetsusele mingil mitteseotud alal. Näide: „Teoreetiliselt füüsikas doktorikraadi omava teadlasena julgen ma öelda, et inimühiskond on redutseeritav lihtsatele loodusseadustele.“

Mitte ükski päris šotlane (*no true Scotsman*) – sattudes vastamisi vastunäitega enda üldisele väitele, muudetakse enda algset väidet selliselt, et see välistaks esitatud vastunäite. Näide: A: „Kõik eestlased armastavad laulda.“, B: „Ma olen eestlane, aga mulle ei meeldi laulda.“, A: „Kõik tõelised eestlased armastavad laulda!“

Post hoc ergo propter hoc (ladina keelest: pärast seda, järelikult selle pärast) – vigane eeldus, et kuna sündmus Q järgnes sündmusele P, siis Q põhjustas P. Näide: „Pärast täringutele puhumist veeretasin ma topelt kuue, see väike rituaal tõi mulle õnne.“ (Samaas kui tõenäoliselt ei olnud need sündmused kausaalselt seotud.)

Punane heeringas (*red herring*) – argument, mis püüab algselt teemalt tähelepanu eemale juhtida. Näide: A: „Ma toetan kõrgemaid makse.“, B: „Mina ei toeta. Sotsiaalabist elavad inimesed viivad tööstuse allakäiguni.“, A: „Ma arvan, et suurem sotsiaalabi oleks õigustatud...“ (Teine inimene suutis edukalt maksude teemalt sotsiaalabi kritiseerimisele liikuda.)

Põhjuslikkuse järeldamine korrelatsioonist – vigane eeldus, et kui kaks nähtust käivad teineteisega koos, siis üks põhjustab teise. Näide: „On leitud korrelatsioon riietega magamise ja peavalu vahel, järelikult põhjustab riietega magamine peavalu.“ (Parem selgitus oleks, et nii riietega magamine kui ka peavalud on tihti peale tingitud liigsest alkoholi tarbimisest.)

Tu quoque silmakirjalikkusele apelleerimine – vastase argumenti püütakse õonestada näidates, et ta ei käitu ise sellega kooskõlliselt (variatsioon *ad hominem*’ist). Näide: „Sinu argumendid taimetoitluse kasuks on sisutühjad – sa sööd ju ise ka liha!“

Vale analoogia – asjade või nähtuste näilisest sarnasusest tuletatakse õigustamatult mingi edasine sarnasus. Näide: „Nii inimesed kui ka gibbonid kuuluvad hominoidea ülem-sugukonda. Gibbonid on monogaamsed. Sellest võib järeldada, et ka inimesed on loomult monogaamsed.“

Vale dilemma – argument, mis piirab kõigi võimalike alternatiivide arvu, kuigi neid on tegelikkuses rohkem. Näide: „Neoliberaalne kapitalism on hea majandusmudel. See ilmneb tõigast, et kõik kommunistlikud mudelid on läbi kukkunud.“

Vale suund – põhjus ja tagajärg esitatakse vales järjekorras. Näide: „Narkootilised ained

on ebaseaduslikud, kuna nende tarvitamine suurendab statistiliselt kuritegevust.“ (Kuritegevuse statistiline kasv võib siinkohal olla aga tingitud sellest, et narkootilised ained on ebaseaduslikud – ebaseaduslike ainete tarvitamine ja nendega kauplemine on definitysiooni kohaselt kuritegevuslik käitumine.)

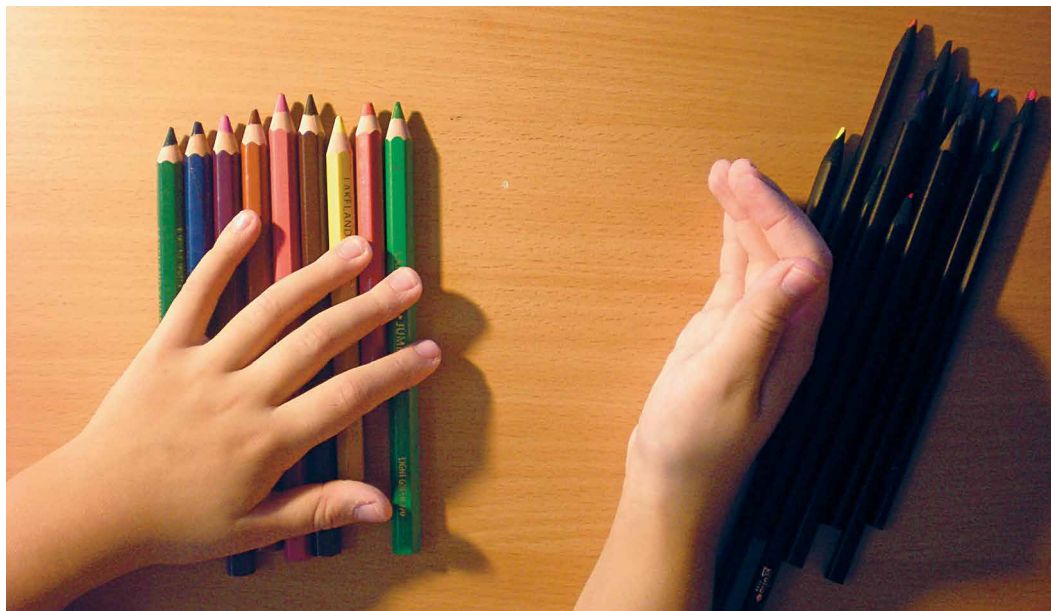
Õlgmehe argument – vastase argument esitatakse lihtsamal, karikatuursel kujul, mida on kerge „ümber lükata“. Näide „Kui evolutsiooniteooria paika peab, siis miks šimpansid

juba inimesteks ei ole arenenud?“

Ühe põhjuse eksitus, reduktsiooni eksitus – vale eeldus, mille kohaselt on mingil nähtusel üks konkreetne põhjus, kui tegelikult võib neid olla mitu. Näide: „Arheoloogilised leiud on näidanud, et maiade riik jäi naabrite rünnaku ohvriks, mis viis tõenäoliselt ka riigi varisemiseni. Leiud, mis osutavad suurtele põudadele, ei ole seega riigi varingu seisukohalt relevantset.“ (Tegelikult võis põhjuseid olla muidugi rohkem kui üks.)

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Miks ei piisa vastaspoole arutlusvea ära märkimisest vaidluse lõpetamiseks?
2. Millised arutlusvead on sinu arvates ohtlikumad: kas need, mis on tehtud tahtlikult või tahtmatult?
3. Analüüsi mõnd hiljuti ilmunud arvamustlugu ning vaata, kas leiad sealt mõne eelpool kirjeldatud arutlusvea.

Mis on sallivus?

HEIDY MERISTE

Tartu Ülikooli filosoofia doktorant

1. Sissejuhatus

Tänapäeva globaliseerunud maailmas, kus kõrvuti elavad väga erinevate vaadete ning kultuurilise taustaga inimesed, on sallivusega¹seonduvad küsimused erilise tähelepanu all. Näiteks räägitakse sallivusest seoses rassismi, hidžaabi kandmise ja homoseksuaalsete abieludega. Siiski võib suurte poliitiliste küsimuste kõrval rääkida sallivusest ka väga igapäevases kontekstis, näiteks siis, kui meile on mõni oma lähedaste vaadetest või harjumustest vastukarva.

Kus iganes leidub erinevusi, mis meid häirivad ning mille suhtes meil oleks põhimõtteliselt võimalik midagi ette võtta, tõstatub küsimus, kas peaksime neid erinevusi sallima või mitte.

Et aga sallivusest üldse mõistlikul viisil kõnelda, ilma et tekiks möödarääkimise ohtu, on esmalt vaja selgust selle osas, mida see mõiste tähendab. Mis iseloomustab seda hoiakut, mida võiks korrektselt kirjeldada kui sallivat? Just sellele küsimusele ning sallivuse kontseptualiseerimisega seonduvatele probleemidele

1 Sõna 'sallivus' kasutatakse siin samatähenduslikult võõrsõnaga 'tolerantsus'.

on pühendatud ka järgnev kirjatükk.

2. Mis on sallivus ja millega seda segi ei tohiks ajada?

Sallivuse puhul hoidutakse tegutsemast selle vastu, mida tegelikult heaks ei kiideta. Selline määratlus ei koonda endas muidugi veel piisavate tingimuste hulka, mis peab olema täidetud, et hoiakut nimetada sallivaks. Teiste vajalike tingimuste seas võib mainida veel näiteks seda, et inimene peab olema võimeline endale vastumeelse osas midagi ette võtma. Nii ei saa näiteks vangi kohta öelda, et ta sallib, et teda vangis hoitakse – tema jaoks on tegu lihtsalt paratamatusega. Ent minu eesmärk ei ole siinkohal esitada ammendavat nimekirja tingimustest, mis on sallivuse karakteriseerimiseks vajalikud. Keskendun vaid kahele komponendile, vastuseisule ning tegutsemisest hoidumisele, sest just need moodustavad sallivuse mõiste põhitelje ning aitavad esile tuua seda iseloomustavat sisemist pinget – ühelt poolt ollakse sallitava küll vastu, kuid teiselt poolt hoitakse end tegudes tagasi.

Vahel räägitakse sallivusest ka siis, kui inimest erinevused eriti ei häiri, kuid tegelikult on sel juhul tegu pigem ükskõiksusega, sest sallivusele omane vastuseisukomponent on puudu – erinevustest ei tehta lihtsalt suurt numbrit, neid ei peeta piisavalt olulisteks. Samuti tuleks sallivust eristada aktsepteerimisest. Erinevalt ükskõiksusest, mis ei tõsta teisi inimgrupe või nende harrastatavaid praktikaid kuidagi positiivselt esile, väljendab aktsepteerimine nende vastu aga suuremat austust. Sallivus võib üle minna aktsepteerimiseks, kui mõistetakse, et esialgne vastuseis ei olnud põhjendatud ning tugines

pigem eelarvamustele. Nõnda lepitakse erinevusega, nähakse teist endaga samaväärsena ja austatakse teda sellisena, nagu ta on. Nii ükskõiksus kui ka aktsepteerimine on oma loomult ühtsemad ning rahulikumad hoiakud, neis puudub see iseomane pinge, mis teeb sallivusest sallivuse.

3. Vastuseisu komponent ning „salliva“ rassisti probleem

Mõlema sallivuse põhikomponendiga käivad kaasas omad probleemid, eriti kui hakata lähemalt uurima küsimust, millistelt alustelt need peaksid lähtuma. Alustame vastuseisu komponendiga. Lõdvema käsitluse kohaselt võib vastuseis lisaks põhjendatud argumentidele tugineda ka pelgal mittemeeldimisele, vastikustundele või arutule vihkamisele. Nõnda võib öelda, et ema, kes vihkab oma tütre poiss-sõbra riietumisstiili, on salliv, kui ta surub oma pahameele alla ega keela tütrel noormehega kokku saada. Samuti lubaks selline käsitlus sallivaks nimetada ka pimedast vihast juhinduvat rassisti, kes hoidub oma impulsside ajel tegutsemast.

Sel juhul saame sallivusest rääkida kui moraalses mõttes neutraalsest konfliktivältimise meetodist, mitte tingimata kui moraalselt kiiduväärsest loomuomadusest ehk voorusest.² Miks? Sellepärast, et kui sallivus eeldab vastumeelsust, siis tundub, et peaksime ühes sallivusega heaks kiitma ka esialgse vastumeelsuse. Kui see põhineb aga arutul vihal, siis ei paista selles olevat midagi kiiduväärset. Teatud mõttes on muidugi hea, kui inimene mõistab, et tema vaenulikud emotsioonid mingi inimgrupi või praktika suhtes ei ole põhjendatud, ning hoiab end seetõttu tagasi ega tegutse nende vastu. Ent sellisel juhul viib

2 Tegelikult võib moraalsete vooruste (nt ausus, õiglus) kõrval rääkida ka mittemoraalsetest (nt vaprus, töökus), kuid antud kirjutises viitan voorusele üksnes kui moraalselt kiiduväärsele omadusele.

sallivus meid ainult poolele teele, sest suures plaanis oleks lisaks tegutsemisest hoidumisele vaja ka oma eelarvamustest üle saada. Nii-siis võib sallivus olla püüdlemisväärne küll vahesammuna vooruslikumaks saamise teel, mitte aga tingimata veel voorusena iseeneses.

Paljud filosoofid leiavad siiski, et nimetada arutust vihast ajenduvat rassisti sallivaks on meie intuitsioonidega vastuolus. Eriti problemaatiliseks muutub lugu siis, kui üritada sallivuse skaalal täpsemaid eristusi teha ning määratleda üht hoiakut sallivamana kui teist. On selge, et sallivust saab suurendada tegudest hoidumise kaudu. Nagu aga on osutanud John Horton (1996): kui sallivus eeldaks vaid mistahes alustel põhinevat vastuseisu, siis peaksime ütlema, et sallivust on võimalik suurendada ka viha kütvate eelarvamuste juurde hankimise läbi, sest enesedistsipliin, mida tegutsemast hoidumine sel juhul nõuaks, oleks suurem. Sellise kirjeldusega tundub midagi valesti olevat. Nõnda on paljud filosoofid veendunud, et sallivusest peaks siiski rääkima rangemas tähenduses. See vaatekoht peegeldub ilmekalt Peter Nicholsoni (1985) sõnades: „Sallivus ei ole paremuselt teine, möödapääsmatu pahe, selle talumine, mida me peame rahu ja vaikuse nimel taluma, vaid positiivne hüve, voorus, mis iseloomustab parimaid rahvaid ja parimaid ühiskondi.“

4. Tegutsemisest hoidumise komponent ning liigse lubavuse probleem

Kui me aga käsitleme sallivust voorusena ning eeldame, et vastuseis ei tugine mitte pelgal mittemeeldimisel või pimedal vihal, vaid moraalselt õigustatud põhjendustel, siis tekib probleem seoses tegutsemisest hoidmise komponendiga. Nimelt: kui vastuseis on tõesti põhjendatud, siis miks ikkagi tegutsemisest hoiduda? Kui me oleme näiteks siiralt veen-

dunud, et lapsi ei tohiks piinata, siis kas ei ole see mitte meie kohus katsuda antud praktikasse sekkuda? Tundub, et sallivust oleks sellisel juhul siiski raske voorusena käsitleda. Pigem paistab tegu olevat liigse lubavusega. Liigse lubavuse probleemi võib kergesti üle kanda ka oma tütre poiss-sõbra suhtes vastumeelsust tundva ema näitele. Temagi puhul võib tegutsemisest hoidumine tunduda liiga lubav, kui ta vastuseis ei tugineks mitte stiiliküsimustel, vaid näiteks sellel, et ta teab, et noormees kuulub kuritegelikku kampa, kus mitmed noored on vägivallatsemise ja narkootikumide tarvitamise tõttu pahan-dustesse sattunud.

Samuti tekib küsimus, kas sallivus ei lähe vastuollu meie isiksuse terviklikkuse ehk integriteediga, sest sallida midagi, millele ollakse põhjendatult vastu, tundub ebajärjepidev. Näib, et mõtted ja teod ei ole siinkohal omavahel kooskõlas.

Niisiis võib tunduda, et sallivuse kontseptualiseerimise projekt jookseb ummikusse ka siis, kui üritame sallivust käsitleda voorusena. Tegelikult on paradoks siiski vaid näiline. Seda on võimalik vältida, kui õnnestub näidata, et mõtete ning tegude vahele jääb siiski vaba ruumi – et põhjendatud hukkamõistust ei järeldu automaatselt, et peaksime olukorda sekkuma, eriti veel viisil, mis läheb kaugemale heasoovlikest nõuannetest, ning on otsesemalt suunatud mingi praktika tõkestamisesse, kas siis seaduste kaudu, vägivalla teel, rakendades tsensuuri vms. Argumentatsioonivõimalusi on siin mitu, osutan vaid mõnele neist.

Näiteks võime jääda skeptilisele positsioonile, mööndes võimalust, et kuigi meie uskumus on õigustatud ning toetub mõistlikele põhjendustele, ei pruugi see veel tingimata tõene olla. Samas võib kahtluse alla seada, kas antud küsimuses ongi vaid üks õige lahendus.

Lähtudes väärtuspluralismist, mille kohaselt erinevad väärtused (nt teadmine, ilu, vabadus) on ühismõõdutud ega moodusta hierarhilist süsteemi, kus üks väärtus kaaluks teise tingimata üles, võivad kõrvuti eksisteerida ka väga erinevad seisukohad ning puudub alus üht teisele eelistada ning oma väärtusi teisele peale suruda.

Ning lõppude lõpuks võib ka lihtsalt jääda seisukohale, et isegi kui meil on õigus, on teise inimese vabadus olulisem kui see, et maailm oleks korraldatud meie äranägemise järgi. Seda eriti siis, kui valesti toimija teguviis ei kahjusta kedagi teist peale ta enda. Nõnda näiteks võidakse olla küll igati suitsetamise vastu, ilma et arvataks endal olevat õigust teisi suitsetamast takistada (kui nad seda just mitte ettenähtud kohas ei tee ning sellega teisi ei kahjusta). Lasta teisel inimesel ise oma elu üle otsustada ja austada tema autonoomiat ehk vabadust toimida oma parima äranägemise järgi võib nii mõnigi kord olla mõistlikum kui (enda meelest) õige teguviisi paternalistlik pealesurumine.

5. Kokkuvõte

Sallivuse mõiste põhitelje moodustavad kaks komponenti: vastuseis ning hoidumine selle ajal tegutsemisest. Vastuseisu puhul tõstatub küsimus, kas see võib lähtuda ka täiesti irrat-

sionaalsetelt alustelt. Kui nii, siis peaksime sallivaks nimetama ka pimedast vihast juhinduvat rassisti. Sel juhul ei saa me rääkida sallivusest kui voorusest. Soovides rääkida sallivusest kui voorusest, ei tohiks vastuseis lähtuda vaid pimedast vihast, vaid peaks olema ka ratsionaalselt põhjendatud. Kui meie vastuseis on aga õigustatud, siis tekib omakorda küsimus, miks end üldse tagasi hoida. Siinkohal tuleb järelduste tegemisega siiski ettevaatlik olla, sest põhjendatud hukkamõistust ei järeldu veel automaatselt, et peaksime olukorda sekkuma.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

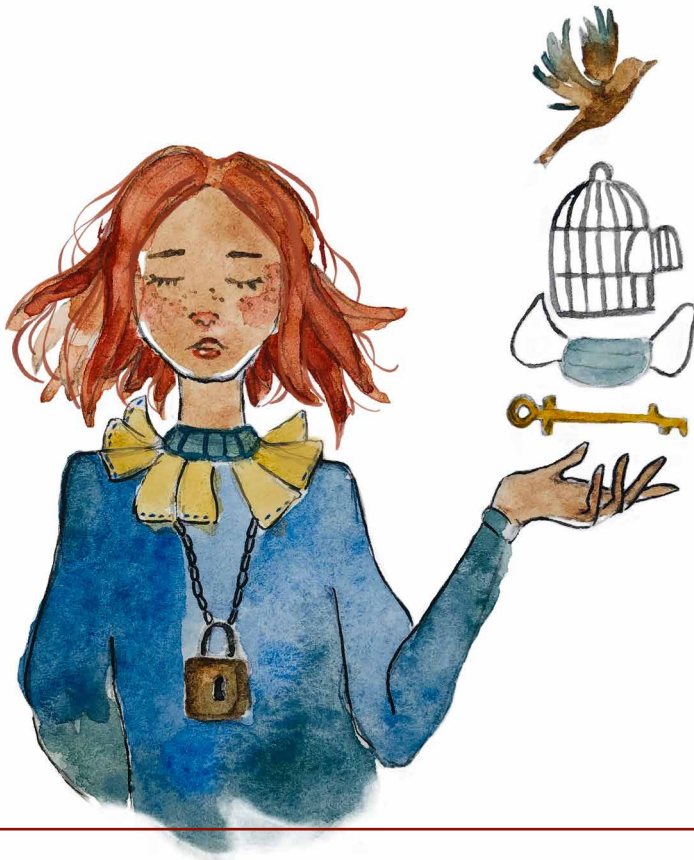
1. Kas salliva rassisti probleemist järel-
dub, et sallivusest peaks rääkima ran-
gemas tähenduses (kui voorusest)?
2. Kas sallimatust saab sallida? Mis võik-
sid olla selle praktilised tagajärjed?
3. Mis võiksid olla veel mõned võima-
lused lepitada omavahel põhjendatud
hukkamõist ning tegutsemisest hoi-
dumine?
4. Kas arvad, et täpne teadmine sellest,
mis on sallivus, võiks teha inimesi
rohkem sallivaks?

BIBLIOGRAAFIA

- Horton, J. (1996). Toleration as a Virtue. *Toleration. An Elusive Virtue*, D. Heyd (toim). Princeton: Princeton University Press, lk 28-43.
- Nicholson, P. P. (1985). Toleration as a moral ideal. *Aspects of Toleration. Philosophical Studies*, J. Horton ja S. Mendus (toim). London, New York: Methuen, lk 158-185.

TÄIENDAVAT KIRJANDUST

- Forst, R. (2012). Toleration. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2012 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/toleration/>.
- McKinnon, C. (2006). *Toleration. A Critical Introduction*. London, New York: Routledge.

Meie reliikvia on vabadus!

OLIVER DANIEL

Tartu Ülikooli filosoofia magistrant

Vabadus on tänapäeva liberaaldemokraatias üks tähtsaimaid väärtusi. Ometi pole see midagi, mida saaks otseselt käega katsuda, vaid sellest saame ainult mõelda ja rääkida ning kirjeldada selle olemasolu või puudumist riigis, kus elame. Vabaduse abstraktne loomus viib meid keerulise küsimuseni: mida me mõistame vabaduse all täpsemalt või milles seisneb vabaduse loomus? Igapäevaelus puutume vabadusega kokku nt erinevate õiguste kaudu, mis annab meile intuiitiivse arusaama sellest. Kuid siin võime küsida, kas see arusaam vabadusest, millega

igapäevaselt kokku puutume, annab meile täieliku ülevaate vabaduse tähendusest või tõstab kogemus esile ainult üht osa vabadusest. Antud essee eesmärgiks on uurida lähemalt vabaduse tähenduse küsimust. Selleks tutvustan kõigepealt Isaiah Berlini mõjukat eristust vabaduse kahe tõlgenduse vahel. Seejärel rakendan Berlini eristust, et uurida koroonapandeemia ajal loodud piirangute mõju vabadusele, põhjendades sedasi, miks peaksime kasutama tema eristust vabadusest rääkimisel.

1. Negatiivne & positiivne vabadus

Berlini artikli eesmärgiks on kategoriseerida, kuidas varasemad filosoofid on vabadusest mõelnud. Tema uurimus algab sunni ja vabaduse vastandamisest. Sund Berlini jaoks on teiste inimeste selline tahtlik sekkumine minu tegutsemisse, millega saab takistada mul midagi tegemast. Näiteks takistab politseinik ajutiselt autojuhil edasi sõitmast puhumiskontrolliga. Siit tuleb Berlin vabaduse negatiivse definitsiooni. Negatiivsuse all ei peeta silmas midagi halba, vaid millegi puudumist. Negatiivne vabadus Berlini järgi on „see jaosmaa, mille piires inimene võib tegutseda, ilma et teised seaksid talle tõkkeid“ (Berlin 2022: 24). Negatiivne vabadus on väliste (s.o teiste inimeste tahtliku sekkumise) tõkete, piirangute, sunni jms puudumine. See on vabadus millestki, siinkohal tegutsemisele seatud tõketest. Oluline on, et Berlin räägib tõketest ainult teiste inimeste teadliku sekkumise tähenduses. Muud tõkkesid, mis pole niimoodi tekkinud, siinkohal vabaduse piirangutena arvesse ei lähe.

Negatiivse vabaduse aluseks on erinevate võimaluste vahel takistamatu valimine. Just valiku tegemisel peavad niisugused tõkked puuduma, et saaksime pidada oma tegutsemist vabaks. Mida vähem esineb piiranguid ja tõkkeid, seda rohkem on vabadust. Siiski märgib Berlin, et kõigist piirangutest lahti öelda ei saa, sest sellise täieliku vabaduse korral saaksid kõik sekkuda üksteise ellu ja tulemuseks oleks täielik korralagedus. Vabadust on vaja piirata ühiskonna toimimiseks, aga siiski eksisteerib teatud vabaduse alammäär või jaosmaa, millesse sekkuda ei või. Seepärast tekib meil avaliku ja erasfääri eristus. Erasfäär on see, kus inimesele on tagatud, et teised ei sekku tema tegevusse. Avalikus sfääris võib tõkkeid seada tegevusele avalik autoriteet (riik), nt läbi seaduste kehtestamise (Berlin 2022: 26,

30). Sedasi võetuna on negatiivse vabaduse põhiprobleemiks klaarida indiviidi ja riigi omavahelist suhet, täpsustades, millised õigusi peab riik indiviidile tagama, et too saaks sekkumatult tegutseda, ja samas milliseid piiranguid tuleb jõustada, et vältida kaose tekkimist.

Positiivne vabadus „tuleneb üksikisiku soovist olla ise enda peremees“ (Berlin 2022: 35). Erinevalt negatiivsest vabadusest pole siin oluline tõkete olemasolu. Siinkohal loeb, kes kontrollib, mida tehakse, ja suunab, kuidas elu elatakse. See on vabadus millekski, oma elu ise kontrollimiseks. Berlin täpsustab seda kahel moel. Esiteks võime mõelda positiivsest vabadusest kui oma elu üle kontrolli saavutamiseks. Selleks tuleb loobuda teadlikult nendest asjadest, mille teostamist takistavad indiviidi kontrolli alt väljas olevad tegurid nagu loodusjõudude toimimine või mida teised teevad. Otsustades, et ma ei püüdle enam asjade tegemist, mille tegemine pole minu kontrolli all, jäävad alles need soovid, tegevused ja eesmärgid, mis on minu kontrolli all ja mida saan teha. Loobumine on vahend, mille abil saab leida, milliste asjade teostamine on minu kontrolli all, ja teades seda, saan olla peremees enda elu suhtes, ise otsustada, mida ma teen. Loobuda tuleb seetõttu nii mõnestki soovist (nt soov elada ilma valu tundmata), tegevusest (nt lennata ilma ühtegi abivahendit, nagu tiivad või lennuk, kasutamata) ja eesmärgist (nt lahendada üksinda kliimakriisi). (Berlin 2022: 40–41) Teisalt on tegemist eneseteostusega, mida Berlin mõistab järgneval viisil. Tegutsemisel võivad inimesed sageli tunnetada üht iseäraliku pinget. Näiteks teab suitsetaja, et see tegevus on halb tema tervisele, aga ometi suitsetab ta iga päev. Berlini järgi võib mõelda sellest kui vastuseisust kahe „mina“ vahel. Üks on ratsionaalne, kõrgem ja tõeline loomus, mis sihib pikaajaliste eesmärkide

suunas ja teab, kuidas on õige käituda. Teine on empiiriline, hetkelistest ihadest ja tungidest ajendatud irratsionaalne mina. Positiivne vabadus tähendab, et käitumist juhib täielikult ratsionaalne mina ehk madalam mina on allutatud kõrgema mina kontrollile. Seetõttu tähendab Berlini jaoks eneseteostus seda, kui inimene ise (tema kõrgem mina) saab kavandada, kuidas ta oma elu elab ja ise loob või võtab omaks teiste tehtud ratsionaalsed reeglid, mille alusel saab elada nii, nagu ise tahetakse. (Berlin 2022: 36–37, 50)

Kuigi vabaduse niisugusel mõistmisel pole otseselt häda midagi, on probleemiks siinkohal sellise mõtlemise järeldused. Esimese puhul võime minna enesosalgamisega niivõrd kaugele, et tulemuseks on vägagi askeetlik eluviis. Teise puhul saab peremehe metafoori üle kanda kogu ühiskonnale. Berlin viitab siinkohal Nõukogude Liidule, kus kommunistliku partei võimul olemise üks põhjendus oli, et nende valitsemine toob kaasa kõigi ühiskonna liikmete tegelike eesmärkide täitmise ja vabana elamise. Sellisel juhul on ratsionaalseks minaks mingi kollektiiv, nt riik, ja indiviid on osa, keda riik peab sundima, et ta saaks vabana elada. Tekib olukord, kus sündi õigustatakse sellega, et indiviid oleks ise ka valinud niisuguse käitumise, kui ta oleks ratsionaalne, mistõttu on vastuhakk sunnile irratsionaalne ja sellele tuleb alluda, kui tahetakse olla vaba. Oluline on, et võimulolijad väidavad teadvat, mida kõik ratsionaalsed inimesed tegelikult vajavad, kuigi paljud meist ei pruugi seda üldse taibata. Sisuliselt on nii võimalik hakata ühiskonda rõhuma ja omavoliliselt valitsema, öeldes samal ajal, et kõike seda tehakse inimeste endi huvides (Berlin 2022: 37–38). Ahvatlev on nüüd mõelda, et Berlin on esitanud argumenti positiivse vabaduse käsitlemise tagasi lükkamiseks. Kuigi ta on ise kriitiline selle järelduste suhtes, tuleb mee-

les pidada, et Berlini eesmärgiks on üksnes liigitada, kuidas filosoofid on vabadusest kirjutanud. Kontrast positiivse ja negatiivse vabaduse vahel rõhutab vabaduse erinevaid aspekte. Pidades ühte või teist aspekti olulisemaks, jõuame ka erinevate vabaduse tõlgendusteni. Berlin proovibki nii seletada, miks erinevad autorid on jõudnud erinevate vabadusteooriateni.

Sellegipoolest on Berlini eristus saanud palju mitmesugust kriitikat (vt nt MacCallum Jr. 2022, Pettit 2022, Skinner 2022 & Taylor 2022). Kriitika objektiks on tihtilugu eristuse enda filosoofilised eeldused, mis meile siinkohal pole olulised. Pigem võiksime küsida, miks peaksime selle eristuse paikapidavust uskuma ja seda kasutama vabadusest rääkimisel. Üks mõte on, et kui me saame Berlini eristust kasutades selgitada tänapäeval vabadusega seotud probleemide olemust, siis on meil hea põhjus selle uskumiseks ja kasutamiseks. Siis võime teadvustada Berlinile suunatud filosoofilist kriitikat, aga saame samas öelda, et täielikult seda eristust tagasi lükata ka ei saa, sest see suudab seletada vabadusega seotud probleeme.

2. Berlini eristuse kaitse

Oletame, et Berlini eristus peab paika, s.t negatiivse vabaduse sisuks on tõkete puudumine ja positiivse sisuks on tegevuse kontrollimine. Mida saame nende mõtetega peale hakata? Üks võimalus on, et nendega saame öelda, (1) mida riik inimeste vabadusega teeb ja (2) kas riigi tegutsemisega kaasnev vabaduse piiramine või laiendamine on kummagi käsitlemise alusel õigustatud, s.t. võttes aluseks kummagi käsitlemise, saame tuletada sellest põhjenduse, mille abil oskame öelda, kas riik peaks nii tegutsema või mitte. Näiteks negatiivse vabaduse järgi ei tohi riik sundida omaks võtma mingit kindlat

religiooni, sest nii sekkub riik vabaduse alammäära (kuhu riik niigi sekkuda ei või) kuuluvasse usuvabadusse. Kontrollimaks Berliini eristuse paikapidavust, võtame näiteks koroonapandeemiaga seotud piirangud ühiskonnas ja vaatame, mida Berliini eristus nende kohta ütleb.

Pandeemia ajal kehtestati erinevad liikumispiirangud ja maski kandmise kohustus. Negatiivse vabaduse perspektiivist on tegemist möödapääsmatute tõketega inimeste tegevusele ja valikute langetamisele. Seetõttu võime öelda, et niisuguste meetmete tõttu vähenes inimeste vabadus. Täiendavalt, kuna vaba liikumine tundub olevat oluline osa vabaduse alammäärast, siis liikumise piiramisega sekkus riik sinna, kuhu üldjuhul sekkuda ei tohiks. Siiski tasub mees pidada, et ühe tõkke tekitamine võib eemaldada teise tõkke. Näiteks liikluses ei tohi jalakäija ületada teed oma suva järgi, vaid selleks ettemääratud kohas. Sedasi on ta vaba hirmust ja ohust, et auto talle otsa sõidab. Analoogselt on koroonaleviku takistavate meetmete eesmärgiks eemaldada kaks suuremat tõket inimeste tegutsemisele: (1) tõve levimisest tingitud oht ise haigestuda ja (2) pandeemiast tingitud piirangute ulatuse süvenemine. Negatiivset vabadust kärbitakse, et vältida halbu tagajärgi nii ühiskonnale kui ka indiviidile ning vältida haiguse mõjudest põhjustatuna vabaduse edasist piiramist. Seetõttu saame öelda, et negatiivse vabaduse vaatepunktist on piirangud põhjendatud.

Positiivse vabaduse kohaselt on piirangute kehtestamine õigustatud, sest need kehtestaks kontrolli omav ratsionaalne mina. Ratsionaalselt mõeldes näeme millised halvad tagajärjed tekivad kui antud olukorras piiranguid ei kehtestata. Nii mõistame piirangute olemasolu ja nende järgi käitumise vajalikkust. Sedasi oleme vabad, sest

teostame oma ratsionaalset loomust. Siin tekib oht, et nimetades piirangute mittejärgijad irratsionaalseteks, jõuame tagasi Berliini kirjeldatud vabaduse nimel inimeste rõhumiseni. Vältida saame seda olukorda tema esimese positiivse vabaduse kirjelduse kaudu. Selle järgi tuli loobuda püüdlustest teha teatud asju, et niimoodi jääksid alles tegevused ja eesmärgid, mille üle meil on kontroll ja mida saame teostada, olles nii vabad. Küsimuseks on siinkohal, kas peaksime pandeemia olukorras loobumise kaudu vähendama eesmäärke ja tegevusi, mis enne pandeemiat olid meie kontrolli all, et jätkuvalt püsida vabadena. Vastus on, et me ei pea seda tingimata tegema. Kehtestades ja järgides piiranguid, säilib kontroll nende eesmärkide ja tegevuste teostamise üle, millest peaksime loobuma, kui piiranguid ei oleks. Näiteks kui poleks maski kandmise kohustust, ei saa indiviid sõita ühistranspordiga, käia teatris või elada sotsiaalselt aktiivset elu, sest niimoodi pole indiviidil võimalik kontrollida, et ta ei jää haigeks. Teisisõnu hoiame ära kontrollitavate tegevuste ja eesmärkide täiendava vähenemise piirangute kehtestamise ja nende täitmise. Kuna esimese positiivse vabaduse kirjelduse järgi on oluline, milliste asjade teostamise üle omatakse kontrolli, ja loobumine on kõigest üks viis selle saavutamiseks, siis olukorras, kus piirangute järgimisega säilib kontroll, pole meil ka põhjust loobuda asjade teostamisest, mis senini olid meie kontrolli all. Ka sellest vaatest on koroonapiirangud seega põhjendatud.

Oleme nüüd näinud, kuidas Berliini eristuse alusel saame selgitada ja hinnata vabadust mõjutavaid sündmusi. Tema eristust saame kasutada ka teiste vabadusega seotud küsimuste seletamiseks, nagu samasooliste abielu (nt kas samasooliste abielu keelamine tähendab sekkuda vabaduse alammäära või

sunnitakse neid elama teistmoodi, kui seda näeb ette nende kõrgem mina) või maksude maksmine, ja hinnata nende põhjendatust. Sedasi oleme leidnud hea põhjenduse Berlini eristuse paikapidavusse uskumiseks. Ta annab meile ette lihtsa mudeli, millega analüüsida, seletada ja hinnata vabadusega seotud probleeme. Kui me lükkaks tema eristuse tagasi, siis jääksime ka kirjeldatud mudelist ilma. Mudelist tuleneva selgituse kasulikkuse kritiseerimiseks peaks näitama, kuidas tekkinud selgitus ise on ekslik (nt ei vasta tegelikkusele) või kuidas seda saab rakendada ainult piiratud juhtumitele. Kuni seda tehtud pole, on meil põhjust uskuda Berlini eristuse paikapidavust. Seega oleme edukalt kaitsnud Berlini eristust.

3. Kokkuvõte

Antud essee tutvustasin Isaiah Berlini eristust negatiivse ja positiivse vabaduse vahel. Negatiivne vabadus on takistuste puudumine tegutsemisel, positiivne vabadus tähendab, et inimene kontrollib ise oma tegevust. Seejärel kaitsesin Berlini eristust, näidates, kuidas selle abil saab lahti mõtestada ühiskonnas tekkivaid vabadusega seotud probleeme. Demonstreerisin seda koroonapandeemia ajal kehtestatud piirangute uurimise kaudu. Lõpuks juhtisin tähelepanu tõsiasjale, et kuigi selline kaitse ei vasta otseselt Berlinile tehtud filosoofilisele kriitikale, annab see kaitse sellegipoolest iseseisva aluse tema eristusse uskumiseks.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Too näide nii negatiivse kui positiivse vabaduse kohta Berlini käsitluses.
2. Kas Berlini negatiivse vabaduse käsitlus on tõeline vabadus ja positiivne vabadus tuleks kõrvale jätta? Miks?
3. Kas saame heatahtliku isanda all elavaid orje pidada Berlini negatiivse vabaduse määratluse järgi vabadeks, kui isand ei sekku kuidagi orjade tegevusse?
4. Väitsin, et Berlini eristust peaks uskuma, sest selle abil saame seletada ja hinnata vabadusega toimuvat. Kuidas saaks minu argumenti kritiseerida? Kas niimoodi saab kogu minu argumendi ümber lükata?

BIBLIOGRAAFIA

- Berlin, I. (2022 [1958]). Vabaduse kaks mõistet, T. Vallimäe (koost.), *Esseid vabadusest 20. sajandi poliitikafilosoofidelt*, Vabamõtleja, Tartu, lk 19–84.
- MacCallum Jr., G. (2022 [1967]) Negatiivne ja positiivne vabadus, T. Vallimäe (koost.), *Esseid vabadusest 20. sajandi poliitikafilosoofidelt*, Vabamõtleja, Tartu, lk 161–185.
- Pettit, P. (2022 [1997]). Vabadus koos auga: vabariiklik ideaal, T. Vallimäe (koost.), *Esseid vabadusest 20. sajandi poliitikafilosoofidelt*, Vabamõtleja, Tartu, lk 297–321.
- Skinner, Q. (2022 [2002]). Vabaduse kolmas mõiste, T. Vallimäe (koost.), *Esseid vabadusest 20. sajandi poliitikafilosoofidelt*, Vabamõtleja, Tartu, lk 323–337.
- Taylor, C. (2022 [1979]). Mis on negatiivsel vabadusel viga?, T. Vallimäe (koost.), *Esseid vabadusest 20. sajandi poliitikafilosoofidelt*, Vabamõtleja, Tartu, lk 187–212.

Veelkord anarhismi kaitseks

INDREK LÕBUS

Stirlingi Ülikooli teoreetilise filosoofia külalisteadur

Anarhism on seisukoht, et kodanikel ei ole moraalselt kohustust alluda riigi seadustele. Selles essees esitan ühe argumendi anarhismi kaitseks. Kõigepealt annan ülevaate Robert Paul Wolffi (1998) sama järeldusega argumendist ja esitan sellele vastuargumendi. Seejärel annan lühikese ülevaate moraalipartikularismist – teooriast, mida minu argument eeldab. Lõpuks esitan oma argumendi, mille puhul Wolffi argumendi

probleemid esile ei kerki, ja vaatan üht võimalikku vastuväidet oma argumendile.

1. Wolffi argument anarhismi kaitseks

Raamatus „In Defence of Anarchism“ (1998, esmatrükk 1970) esitas Robert Paul Wolff oma kuulsa argumendi teesi kasuks, et kodanikel ei ole moraalselt kohustust riigi seadustele alluda, ehk teisisõnu, et anarhism on tõene. See tuleneb Wolffi sõnul sellest, et

kodanikel on moraalne kohustus olla autonoomsed.

Et Wolffi argumenti mõista, on vaja selgitada mõisteid, mida ta selles kasutab. Seadusele alluda tähendab teha, mida seadus ütleb, *sellepärast, et seadus ütleb seda*. Mõnel muul põhjusel seadusega kooskõlas käitumine ei ole seadusele allumine. Olla autonoomne tähendab Wolffi käsitluse kohaselt olla isendale seadusandja (ingl *self-legislating*). Keegi, kes on autonoomne, võib küll teha, mida kästakse, aga mitte kunagi sellepärast, et tegemist on käsuga, vaid sellepärast, et ta on ise jõudnud järeldusele, et nii peab tegema. Teisisõnu, autonoomne isik ei allu kellegi teise seadustele. Meie *moraalne kohustus* olla autonoomsed tuleneb Wolffi (1998: 13–14) sõnul meie moraalsest kohustusest võtta vastutus oma tegude eest, kuna viimane eeldab, et lõpliku otsuse selle kohta, mida peab tegema, oleme ise teinud. Teisisõnu, me ei saa võtta vastutust, ilma et me ise otsustaksime, mida peab tegema. Nüüd saame sõnastada Wolffi argumenti järgmiselt:

- (1) Kui kodanikel on moraalne kohustus olla autonoomsed, siis ei ole neil moraalselt kohustust alluda riigi seadustele.
- (2) Kodanikel on moraalne kohustus olla autonoomsed.
- (3) Järelikult ei ole kodanikel moraalselt kohustust alluda riigi seadustele.

2. Vastuargument Wolffi argumentidele ja Wolffi loo moraal

Wolffi argumenti on palju kritiseeritud. Üldjuhul keskendub kriitika tema riigi- ja võimukäsitlusele (vt nt Edmundson 1998) või tema autonoomiakäsitlusele (vt nt Baugh 1986). Meil ei ole aga vaja detailidesse laskuda, et näha, et Wolffi argumentis on viga.

Me saame võtta vastutuse selle eest, et me

allume seadustele. Me võime öelda: „Ma teen nii, sest seadus nõuab seda, ja kui midagi valesti läheb, siis mina vastutan.“ Tundub, et sellega ma tõepoolest võtaksin vastutuse selle eest, et ma seadustele allun. See ei oleks võimalik, kui vastutuse võtmine oma tegude eest eeldab autonoomne olemist ja autonoomne olemine on vastuolus seadustele allumisega. Seega, me kas saame võtta vastutuse oma tegude eest, olemata autonoomsed, või on autonoomne olemine kooskõlas seadustele allumisega. Esimesel juhul ei oleks enam alust arvata, et eeldus (2) on tõene. Teisel juhul – siis tuleks loobuda Wolffi autonoomiakäsitlusest – oleks eeldus (1) väär. Kummalgi juhul ei oleks meil enam õigust järeldada, et kodanikel ei ole moraalselt kohustust riigi seadustele alluda.

Kuigi Wolffi argumentiga on probleeme, paistab tema strateegia olevat õige. Wolff püüdis oma argumentiga näidata, et seadustele allumine tähendaks oma moraalsete kohustuste eiramist. Seda pidas ta piisavaks näitamaks, et meil ei ole moraalselt kohustust seadustele alluda. Paistab, et see oleks tõepoolest olnud piisav. Me ei saa olla moraalselt kohustatud oma moraalseid kohustusi eirama. Kui seadustele allumisega kaasneb moraalsete kohustuste eiramine, siis ei saa me olla moraalselt kohustatud seadustele alluma. Seda strateegiat kasutan ka oma argumentis. Enne selle juurde minemist selgitan aga teooriat, mida minu argument eeldab.

3. Moraalipartikularism

Moraaliprintsiibid on universaalsed tõed selle kohta, mida me oleme moraalselt kohustatud tegema. Moraalipartikularism (mille peamine kaitsjas tänapäeval on Jonathan Dancy) on vaade, mille kohaselt *moraaliprintsiipe ei ole olemas*. Kas tegu on

moraalselt õige või vale (või ei kumbki), ei sõltu partikularismi kohaselt mitte sellest, kas see on kooskõlas või vastuolus mõne moraaliprintsiibiga, vaid sellest, mis läheb konkreetses olukorras, kus tegu sooritatakse, moraalselt õige või valena arvesse. Samasugused teod võivad partikularismi järgi erinevates olukordades olla erineva moraalse väärtusega. Näiteks olukorras, kus kellelgi on raskusi autosse pääsemisega, sest tal ei ole võtmeid, oleks õige teda aidata. Kui see auto ei ole aga tema oma, siis oleks vale teda aidata. Kui ta aga püüab sinna pääseda, et kellegi elu päästa, siis oleks ikkagi õige teda aidata. Muutes olukorra kirjeldust, muutub ka teo moraalne väärtus.

On vähemalt kaks põhjust, miks moraalipartikularismi pooldada. Esiteks leidub hulgaliselt näiteid, mis paistavad seda kinnitavat. Teiseks on teooriatel, mis on püüdnud tegude moraalset väärtust printsiipide abil seletada, hulgaliselt probleeme, hoolimata sajandite pikkusest püüdest neid välja töötada. Partikularism saab sellega paremini hakkama. Leidub veel kolmas, tehnilisem põhjus. Nimelt, mis ühes olukorras võib olla põhjuseks midagi teha, ei pruugi seda olla teises olukorras selle sama tegemiseks või võib isegi olla põhjuseks, miks seda *mitte* teha. See, et minu ees paistab mulle midagi punasena, on mulle tavaliselt põhjuseks uskuda, et minu ees on midagi punast. Olukorras, kus ma aga usun, et olen sisse võtnud ainet, mis paneb punased asjad paistma sinistena ja vastupidi, on see mulle aga hoopis põhjuseks uskuda, et minu ees on midagi sinist. Olukorras, kus ma politseiga tüli ei taha, on mingi teo seadusevastasus mulle põhjuseks, miks seda mitte teha, samas kui olukorras, kus ma tahan protestida ebaõiglase seaduse vastu, võib just selle teo seadusevastasus olla mulle põhjuseks, miks

seda teha. Partikularismi järgi käituvad samamoodi ka moraalsed põhjused – põhjused, miks on millegi tegemine moraalselt kohustuslik või lubamatu. Nii ei ole meil vaja eeldada, et moraalsed põhjused käituvad radikaalselt erinevalt kõigist teistest põhjustest.

Minu argumenti jaoks on oluline see, et kui ei leidu moraaliprintsiipe, siis ei ole võimalik esitada ka reegleid, mille järgimine garanteeriks selle, et me ei tee midagi, mis on moraalselt lubamatu. Teisisõnu, moraalipartikularismi järgi *ei ole moraal kodifitseeritav*.

4. Uus argument anarhismi kaitseks

Argument, mille ma anarhismi kaitseks välja pakun, on järgmine:

- (1) Kui riigi seadused ei kodifitseeri kodanike moraalseid kohustusi, siis ei ole kodanikel moraalset kohustust alluda riigi seadustele.
- (2) Moraalsete kohustuste kodifitseerimine on võimatu. (moraalipartikularism)
- (3) Järelikult ei ole kodanikel moraalset kohustust alluda riigi seadustele.

Eeldades, et moraalipartikularism on tõene, jääb üle kaitsta eeldust (1). Oletame, et riigi seadused ei kodifitseeri kodanike moraalseid kohustusi. Kui midagi, mis sellest oletusest tuleneb, välistab selle, et kodanikel võiks olla moraalne kohustus seadustele alluda, siis oleme näidanud, et (1) on tõene. Esiteks tuleneb sellest, et on võimalik, et riigi seadused nõuavad millegi tegemist, mis ei ole kodanike moraalne kohus. See ei välista võimalust, et kuigi selle tegemine, *mida* seadus nõuab, ei ole kodanike moraalne kohus, on seadusele allumine ise ikkagi nende moraalne kohus. Teiseks tuleneb sellest aga, et on võimalik, et riigi seadused nõuavad millegi tegemist, mis on kodanikele moraalselt

lubamatu. Kodanikel ei saa olla moraalset kohustust teha midagi, mis on moraalselt lubamatu. Seega ei saa kodanikel olla moraalset kohustust alluda riigi seadustele. Oleme leidnud midagi, mis tuleneb meie oletusest, et riigi seadused ei kodifitseeri kodanike moraalseid kohustusi, ning mis välistab selle, et kodanikel on moraalne kohustus seadustele alluda. Seega on eeldus (1) tõene. Seega, kui moraalipartikularism on tõene, ei ole kodanikel moraalset kohustust alluda riigi seadustele. Minu argument ei eelda midagi autonoomia kohta, mistõttu Wolffi argumenti probleemid selle puhul esile ei kerki.

Üks võimalik vastuväide minu argumentidele võiks olla, et püüdes näidata, et (1) on tõene, näitasin ma vaid seda, et kodanikel ei ole moraalset kohustust alluda *neile* seadustele, mis nõuavad moraalselt lubamatut, ja vaid *neis olukordades*, kus see, mida need seadused nõuavad, on moraalselt lubamatu. Igal muul juhul võib kodanikel ikkagi olla moraalne kohustus alluda.

See vastuväide jätab aga esiteks arvestamata sellega, et seadused on universaalsed – kui meil on kohustus neile alluda, siis on meil kohustus neile alluda *igas olukorras*. Kui leidub olukordi, kus me ei tohiks teha, mida mõni seadus meilt nõuab, ei ole meil enam

õigust teha midagi lihtsalt seetõttu, et *too seadus nõuab seda*. Me peaksime alati otsustama, kas konkreetsetes olukorras on see, mida too seadus meilt nõuab, lubatud või mitte. See ei oleks enam seadusele allumine. Teiseks eeldab vastuväide, et mõned seadused on sellised, et need ei saa meilt nõuda midagi, mis on moraalselt lubamatu. Kui moraalipartikularism on aga tõene, siis leidub iga seaduse jaoks võimalikke olukordi, kus see seadus moraalselt lubamatut nõuab. Kui me sellist olukorda välja ei suuda mõelda, siis tuleneb see vaid meie kujutlusvõime piiratusest. Teisisõnu, moraalipartikularismi järgi on seaduste kooskõla moraaliga alati juhuslik.

5. Kokkuvõte

Selles artiklis esitasin argumenti väite kaitseks, et kodanikel ei ole moraalset kohustust riigi seadustele alluda. Andsin kõigepealt ülevaate Robert Paul Wolffi samasuguse järeldusega argumentist ja esitasin sellele vastuargumenti. Selgitasin aga, miks ma arvan, et tema strateegia, millest ta oma argumentis lähtus, õige. Seejärel tutvustasin moraalipartikularismi, mille toesust minu argument eeldas, ja esitasin oma argumenti. Lõpuks kaalusin üht vastuväidet oma argumentidele ja näitasin, et see ei tööta.

BIBLIOGRAAFIA

- Baugh, G. (1986). The Poverty of Autonomy: The Failure of Wolff's Defence of Anarchism. *The Anarchist Papers*, URL = <http://www.ditext.com/baugh/wolff.html> (02.01.2015).
- Dancy, J. (2004). *Ethics without Principles*. Oxford: Oxford University Press.
- Dancy, J. (2013). Moral Particularism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2013 Edition), Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/moral-particularism/>.
- Edmundson, W. A. (1998). *Three Anarchical Fallacies: An Essay on Political Authority*. Cambridge: Cambridge University Press.

McLaughlin, P. (2007). *Anarchism and Authority: A Philosophical Introduction to Classical Anarchism*. Aldershot, Burlington: Ashgate.

Wolff, R. P. 1998 (orig 1970). *In Defence of Anarchism*. Berkeley, London: University of California Press.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Pärast seda, kui andsin ülevaate Wolffi argumendist, esitasin sellele vastuargumendi. Kuidas võiks Wolff püüda sellele vastata?
2. Nii Wolff kui ka mina eeldasime oma argumentides, et keegi ei saa olla moraalselt kohustatud oma moraalseid kohustusi eirama. Kas see eeldus tundub õige? Kui ei, siis miks?
3. Millised probleemid võivad moraalipartikularismil olla? (Kui arvad, et oled probleemi leidnud, vaata Dancy 2013: §8, kus Dancy partikularismi probleemidest ülevaate annab ja neile vastab. Kas mõni Dancy vastusest lahendab ka sinu esitatud probleemi?)
4. Järgmised paragrahvid on võetud Eesti Vabariigi põhiseadusest (II peatükk):

§ 16. Igaühel on õigus elule. /---/ Meelevaldselt ei tohi kelleltki elu võtta.

§ 21. /---/ Kedagi ei tohi vahi all pidada üle neljakümne kaheksa tunni ilma kohtu sellekohase loata. /---/

§ 39. Autoril on võõrandamatu õigus oma loomingule. /---/

Konstrueeri iga paragrahvi kohta üks näide, kus keegi on olukorras, kus tal on moraalne kohustus vastavat paragrahvi eirata.
5. Artikli lõpus kaalusin üht vastuväidet oma argumendile ja andsin sellele vastuse. Kas minu vastusel on probleeme? Kui on, siis millised?
6. Kui minu argument anarhismi kaitseks on korrektne, siis mida see tähendaks meie igapäevaelu jaoks?

Loomade keeleõppe usaldusväärsus

EVELI NEEMRE

Tartu Ülikooli filosoofia doktorant

Loomade keeleõpe on teaduslik uurimissuund, mille käigus püütakse õpetada erinevatele loomadele viipekeelt või kunstlike sümbolisüsteeme. Loomadega tegelevad teadlased leiavad, et nende keeleõppe programmid on edukad, kuid sellegipoolest on nad saanud laialdase kriitika osaliseks. Levinumad vastuargumendid loomade keeleõppele on süüdistused ebatäpsuses, üleinterpreteerimises ja loomade mõjutamises. Vaatlen neid vastuväiteid ükshaaval

lähemalt ja toon välja ka mõningad võimalused, kuidas neile vastata. Kuna loomadega tegelevaid teadlaseid süüdistatakse lisaks veel antropomorfismis, tegelen lühidalt ka selle probleemiga. Lõpetuseks esitan mõned järeldused loomade keeleõppe usaldusväärsuse kohta nende kriitikasuundade valguses.

1. Loomade keeleõpe

Eelmise sajandi alguses tärkas huvi õpetada loomadele sümboolseid kommunikatsiooni-

süsteeme (Andrews 2008: 41–47). Varaseimad katsed tehti šimpansidega, keda püüti õpetada rääkima inimkeeles. Paraku polnud need katsed edukad. Kuna šimpanside hääleaparaat pole inimkeeles jaoks sobiv, hakati proovima viipekeele ja kunstlike sümboliste süsteemidega. 1970ndate alguses õpetasid Beatrix ja Allen Gardner šimpans Washoele ameerika viipekeelt. Selle tulemusena suutis Washoe selgeks saada ja kasutada 132 märki (Andrews 2008: 41–42). Ka teised teadlased saavutasid ahvidele viipekeelt õpetades Gardneritega sarnaseid tulemusi. Inimkeelt (või kunstlikke märgisüsteeme) on püütud õpetada šimpansidele, gorilladele, orangutanidele, delfiinidele, papagoidele ja koertele. Keeleõppe programme läbiviivate teadlaste jaoks on need katsed olnud edukad, kuid arvukad kriitikud nendega ei nõustu.

2. Kolm suuremat kriitikasuunda

Semiootik Thomas Sebeok eristab kolme suuremat kriitikasuunda (Sebeok 2000: 50).

1. ebatäpsed vaatlused ja/või salvestused loomade käitumisest;
2. loomade käitumise üleinterpreteerimine;
3. loomade käitumise tahtmatu modifitseerimine, et saavutada soovitud tulemus.

Järgnevalt vaatlen neid ükshaaval.

3. Ebatäpsed vaatlused ja/või salvestused loomade käitumisest

Esimene kriitikasuund käib eelkõige šimpansidele ja gorilladele viipekeelt õpetavate uurimuste kohta. Kriitikud heidavad loomade uurijatele ette, et videotes näha olevad loomade väljendid erinevad sellest, mida teadlased oma aruannetesse kirja panevad (Duprè 2002: 240).

Vastuseks sellele toob John Duprè (2002: 240–241) välja, et kui ahv tõepoolest gene-

reerib teatud tüüpi keelt, siis ei tohiks meile üllatusena tulla, et tema kuulaja peab omalt poolt panustama suhtlusesse teatavat interpretatsiooni. Isegi keeleliselt kompetentsete täiskasvanud inimeste sõnasõnalised vestluste ülestähendused erinevad tüüpiliselt üsnagi palju grammatiliselt korrektsest kirjakeelest, ometi sellistel puhkudel ei kahtle keegi, et aset leidis edukas ja tahtlik suhtlus. Ka inimeste veelgi segasemate ja ebamäärasemate ütluste puhul ei kahelda, et nende vanemad neid mõistavad.

Ahvide viipekeele tõlgendamise puhul tuleb arvesse võtta ka veel, et ahvid, eriti šimpansid, on tihtipeale väga aktiivsed ja erksas seisundis, mistõttu nad kipuvad end kordama. Raskendav asjaolu on ka see, et viipekeelt on suhteliselt keeruline tavakeelde tõlkida. Viipekeele puhul loevad väga palju nüansid, näiteks kuidas tehtav käemärk asetub keha suhtes, pilgu suund, näoilme jne. Seetõttu on ahvidega kaua koostööd teinud inimesed nende ütluste tõlgendamisel osavamad kui inimesed, kes ahvide viipekeelt näiteks video põhjal tõlgivad.

4. Loomade käitumise üleinterpreteerimine

Loomadega kaua koostööd teinud inimestele heidetakse sageli ette üleinterpreteerimist (Sebeok 2000: 50, 58–59). On üsnagi küsitav, kus lõpeb normaalne interpretatsioon ja algab üleinterpreteerimine.

Duprè (2002: 241–243) leiab, et siin võib tegemist olla fundamentaalse konfliktiga loomade keeleõppele loomuumaste tunnuste ja teadusliku uurimuse üldiste ideaalide vahel. Teadusliku uurimuse ideaal näeb ette, et teadlase poolt tõlgendamist nõudvad andmed on teaduslikult vastuvõetavad. Ometigi tõlgendatakse enamikku andmeid mingi määrani teatud teoreetilise tausta valguses.

Objektiivsuse tagavad siin kaks faktorit. Esiteks võib teoreetiline taust olla teatud ajaloolisel hetkel vastuväiteid mitte põhjustav. Teiseks on oluline, et andmeid oleks võimalik kontrollida kordusvaatlustes ja katsetes.

Loomade keelt käsitlevate uuringute puhul on mõlemad faktorid problemaatilised. Esiimesel juhul on teoreetiliseks taustaks eeldus, et viipekeelt kasutavad loomad püüavad suhelda. Ehkki keegi ei väida, et see vaieldamatult kehtib, rajavad kriitikud oma argumentatsiooni just selle eelduse kummutamisele. Olgugi et oleks võimatu uurida võimalust, et ahvid midagi ütlevad, ilma hüpoteesita, et nad seda teha üritavad. Teisel juhul on probleemne see, et mida muljetavaldavam on looma keeleline käitumine, seda vähem on tõenäoline, et see on korratav tema (või mõne teise isendi) poolt (Dupré 2002: 241–242).

5. Loomade käitumise tahtmatu modifitseerimine

Kolmanda kriitikapunkti välistamiseks kasutavad teadlased tihti topeltpimedaid (*double-blind*) strateegiaid. Nende puhul tehakse näiteks nii, et testi läbiviija ja testis ahvi jälgiv inimene on kaks erinevat isikut ja testi läbiviija ei tohi teada õiget vastust. Lisaks sellele testimised veel ka salvestatakse. Loomi uurivad teadlased teevad kõik võimaliku, et vältida kogemata loomale õige vastuse ette andmist. Kriitikud leiavad aga, et mõistlikum oleks seletada asju lihtsamalt. Kui on kasvõi pisimgi võimalus, et teadlane tahtmatult looma mõjutas, siis on kriitikute arvates mõistlikum järeldada, et nii ka tegelikult juhtus, mitte et ahv võib olla võimeline inimkeeleks. Juhul kui ahv kasutab keelt loominguilisemalt ja uuenduslikumalt, arvavad kriitikud, on arukam eeldada, et tegu on vea või vedamisega (Dupré 2002: 246–247).

6. Dilemma

Kõik loomade keeleuuringud seisavad sama metodoloogilise dilemma ees: ühelt poolt, mida kontrollitumaks ja etteaimatavaks looma käitumine tehakse, seda raskem on tõrjuda süüdistusi manipulatsioonides. Teiselt poolt aga, mida rohkem vabadust loomale antakse, mida spontaansemad ja kontrollimatamad tema ütlused on, seda enam peetakse selle looma käitumise aruandeid „kuulujutulikeks“ (Dupré 2002: 249). Seades uurijad silmitsi sellise dilemmaga välistatakse võimalus, et me võime teaduslikult midagi loomade mõtlemise kohta teada saada.

Kuidas sellisest dilemmast välja tulla? Selle probleemiga on pidanud loomi uurivad teadlased taoliste uuringute algusaastatest peale tegelema. Siiani pole aga ühest lahendust leitud. Dupré leiab, et pigem võiks muuta meie metodoloogilisi norme, mitte ilmtingimata loomade uurimist kui sellist. Loomade puhul ei saa hästi kinni pidada teadusliku uurimise ideaalidest, kus aktiivne ja samas erapooletu vaatleja on vastamisi passiivse uurimisobjektiga (Dupré 2002: 249–250).

Nõustun Duprèga, et probleem võib olla hoopis meie teaduslikes normides ja ideaalides. Ilmselgelt pole looma puhul tegemist passiivse objektiga, vaid, vastupidi, aktiivse elusolendiga, keda on väga raske, kui isegi mitte võimatu, suruda kontrollitud laboritingimustesse. Seega on šimpansi uurimiseks vajalik kasutada teistsuguseid meetodeid kui näiteks bakteri uurimiseks, eriti veel kui eesmärk ongi šimpansiga suhelda. See, et loomi uurivad teadlased kasutavad veidi teistsuguseid meetodeid, ei tähenda veel, et nende meetodite kaudu saadud andmed ilmtingimata valed oleksid. Metoodika muutmine ei ole teaduses midagi uut, selleks et teadus areneda saaks on see vahepeal lausa vajalik. Loomade uurimise puhul võib meil olla tegu just sää-

rase juhtumiga, kus metoodika muutmine vajalikuks osutub.

7. Antropomorfism

Lisaks eelnevale süüdistatakse loomade mõtlemisega tegelevaid teadlasi antropomorfismis. Kõige üldisemalt tähendab see inimestele omaste tunnuste omistamist teistele loomadele. Selle süüdistuse vastu on väieldud, et antropomorfismi puhul ei pruugi ilmtingimata tegu olla väära omistamisega, vaid hoopis kategooriaveaga. Selline omistamine on loogiliselt väär, kuna loomadel ei saa olla antropomorfseid tunnused. Sellisel juhul esitatakse süüdistus kontseptuaalselt, mitte epistemoloogiliselt pinnalt. Lahenduseks on jätkata uurimustööd, sest enne, kui on uuritud piisavalt erinevaid omadusi, pole võimalik kindlaks määrata, kas need on antropomorfseid või mitte (Andrews 2008: 7–8).

Huvitav on see, et mure antropomorfismi pärast paistab olevat omane lääne teadlastele. Näiteks budistlike maade teadlased ei ole kultuuriliselt niivõrd häälestatud nägema loomade ja inimeste vahel kategoorilist erinevust. Erinevalt kristlusest ei väida budistlik doktriin, et inimestel, aga mitte loomadel, on surematu hing. Budistlikus traditsioonis on inimesed ja loomad omavahel seotud ning inimesed võivad loomadena taassündida. Erinevus kultuurilistes hoiakutes on tinginud näiteks lääne teadlaste negatiivse suhtumise Jaapani teadlaste metoodikasse, uurimistulemustesse ja ideedesse. Näiteks Jaapani teadlaste väide, et šimpansidel on liigisisese kultuurierinevused, on alles hiljuti hakanud lääne teaduses kõlapinda leidma (Andrews 2008: 11).

Seega võib tegemist olla hoopis kitsamalt lääne kultuuriruumile omase probleemiga. Kristliku traditsiooni järelkajad võivad siamaani mõjutada meie suhtumist loomadesse

ja mõtlemist loomade võimetest. Võimalik, et endale teadvustamata oleme omaks võtnud kristliku doktriini inimeste ülimusest loomade ees ning kaotanud sellega teadusliku objektiivsuse. Samamoodi nagu teaduses pole kohta „kuulujutulikel“ aruannetel, pole seal ka kohta *deus ex machina* (lahendus üleloomuliku jõu abil) tüüpi argumentidel, kui varjatud need siis ka poleks.

Eelnevaga haakub Roger S. Foutsi ja Deborah H. Foutsi (Fouts ja Fouts 1996: 30–31) arusaam, et kui me välistame loomade mõtlemisvõime, on tegemist inimeste kõrkusega. Kuna me oleme edevad olevused, on selline suhtumine valdav. Meile meeldib mõelda, et me oleme kõige targemad, ilusamad ja erilisemad. Varjatult käib aga sellega kaasas see, et keegi teine peab olema rumalam, koledam ja tavalisem kui meie. Selleks teiseks ongi loomad. See üleolek tuleneb meie loomade loomuse kontseptsioonist. Olulist rolli mängib siin ka Descartes'i käsitus loomadest kui mõtlemisvõimetutest, tundetutest masinatest, mis on meist nii võrdlematult erinevad. Sellised käsitlused paratamatult kasvatavad meie kõrkust. Meie kontseptsioon loomade loomusest ei tulene aga loomadest enestest, vaid hoopis meie eelarvamuslikest inimloomuse kontseptsioonidest. Me ei ole küsinud loomadelt, mis nad on, vaid defineerime neid kui mitte-inimesi. Kui inimestel on mõtlemisvõime, siis loomadel seda pole, kui inimestel on kujutlusvõime, siis loomadel seda pole jne. Me kasutame tõendite puudumist kui tõendit puudumisest, et mitte jagada omadusi, mis meie jaoks teevad meie liigi unikaalseks (Fouts ja Fouts 1996: 30–31).

Ka Pär Segerdahl (2012: 16–17) leiab, et me ei tohiks ilmtingimata vastandada inimesi ja loomi. Tema jaoks pole probleemküsimus mitte niivõrd, kas loomad mõtlevad ja

saavad seega aru keelest, vaid hoopis meie meelevaldne loomade tembeldamine mitte-inimesteks. Ta leiab, lähtudes Nietzchest ja Wittgensteinist, et rääkides mitte-inimesest, peaksime me rääkima meie sees eksisteerivast kalduvusest idealiseerimisele, mitte loomadest (Segerdahl 2012: 16-17).

8. Järeldused

Miks meil on nii raske tunnistada, et loomadel võivad olla keelelised võimed ja mõtlemisvõime? Võib tõesti olla, et tegemist on inimeste kõrkuse ja tahtega olla eriline. Me ei pruugi endale seda isegi teadvustada. Tõenäoliselt mängib sellises suhtumises ka oma osa meie kultuurilis-religiooniline pärand. Selle asemel, et vastandada inimesi ja loomi oleks, ilmselt kasulik uurida, miks me seda teeme.

Meie alateadlik suhtumine võib olla üks põhjustest miks kriitikud loomade keeleõpet armutult ründavad. Kuid nagu kolme kriitikasuuna vaatlusest välja tuli, on meil siiski võimalik loomade keeleõpet kaitsta. Loomadega tegelevad teadlased ei pääse tõenäoliselt veel niipea kolme peamise kriitikasuuna süüdistustest ebatäpsetes vaatlustes, üleinterpreteerimises ja loomade mõjutamises. Need süüdistused ei tähenda veel, et loomade keeleõppest saadav informatsioon

oleks läbinisti rikutud või kasutu. Loomadega tegelevad teadlased on oma uuringutega seotud probleemidest teadlikud ning püüavad neid lahendada. On vägagi võimalik, et muutuma peavad hoopis meie teaduslikud ideaalid ja normid, mitte loomade keeleõppe programmid. Idee, et meie ideaalid peavad muutuma, pole sugugi nii absurdne kui mõte, et kõik loomadega tegelenud teadlased on järjepidevalt loomade käitumist üle interpreteerinud, loomi tahtmatult mõjutanud ning ebatäpselt saadud andmestikku üles märkinud.

9. Kokkuvõte

Vaadeldes kolme levinumat kriitikasuunda leidsin, et loomade keeleõpe võib mõnes aspektis tunduda problemaatiline. Sellegipoolest ei tähenda see veel, et loomade keeleõpe kasutu oleks. Meil on võimalik nende keeleõppe programmide kaudu saada väärtuslikku infot loomade keeleliste võimete ja ka mõtlemise kohta. Leidsin, et kriitika näol võib olla hoopis tegemist vastuoluga kehtivate teaduslike ideaalide ja loomade keeleõppe programmidele omaste meetodite vahel. Iseenesest ei ole see veel halb, vaid võib kujuneda hoopis kasulikuks, aidates meil ümber hinnata mõningad teaduslikud ideaalid ja meetodid.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

1. Millised on kolm põhilist kriitikasuunda loomade keeleõppe vastu?
2. Milles seisneb loomade keeleõppe dilemma ja miks see halb on?
3. Mis on antropomorfism?
4. Kuidas kaitseksid sina loomade keeleõpet?
5. Kas arvad, et viipekeelt õppinud loomad ise mõistavad, mida nad teevad, või sooritavad nad vaid hästi keerukaid trikke? Millised asjaolud võiksid rääkida erinevate vastuste poolt?

BIBLIOGRAAFIA

- Andrews, K. (2014). Animal Cognition. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 Edition) Edward N. Zalta (toim), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/cognition-animal/>.
- Dupré, J. (2002). *Humans and Other Animals*. New York: Oxford University Press.
- Fouts, R. S. ja Fouts, D. H. (1996). Chimpanzees' Use of Sign Language. *The Great Ape Project: Equality beyond Humanity*, Paola Cavalieri ja Peter Singer (toim). New York: St. Martin's Griffin, lk 28–41.
- Sebeok, T. A. (2000). Smart Simians: The Self-Fulfilling Prophecy and Kindred Methodological Pitfalls. *Essays in Semiotics – I Life Signs*, Marcel Danesi ja Leonard G. Sbrocchi (toim). Canada: Legas, lk 39–121.
- Segerdahl, P. (2012). Humanizing Nonhumans: Ape Language Research as Critique of Metaphysics. *Language, Ethics and Animal Life: Wittgenstein and Beyond*, Niklas Forsberg, Mikel Burley ja Nora Hämmäläinen (toim). Bloomsbury Publishing, lk 16–31.

*Kas see olen
mina?*

Kuidas popkultuur neljal korral sind filosoofiat tegema pani

MATS VOLBERG

Tartu Ülikooli praktilise filosoofia teadur

Filosoofial pole üldiselt väga hea maine. Sellest mõeldakse tihti kui elukaugest ja „tavainimesele“ juurdepääsematust. Osalt on selles kuvandis süüdi tõsiasi, et enamik ei puutu oma haridusteel filosoofiaga üldse kokku. Osalt on selles kuvandis süüdi tõsiasi, et filosoofial ei ole üht selgelt ja kergelt tuvastatavat uurimisobjekti- või küsimust, mille alusel oleks võimalik, kasvõi pealispindselt, seda tegevust enda jaoks katego-

riseerida. Käesoleva artikliga soovin seda kehva kuvandit veidi parandada. Näidates, kuidas filosoofia pole üldsegi elukaugene ning kuidas meile kui popkultuuri tarbijatele on filosoofiat tutvustatud.

1. Gandalf ja filosoofiline analüüs

Filmi „Kääbik: Ootamatu teekond“ (2012) alguses on stseen, kus Bilbo ja Gandalf esimest korda kohtuvad. Kui Bilbo ütleb

Gandalfile „Ilus hommik täna“, siis on selge, et ta pole päris täpselt läbi mõelnud, mida ta öelda tahab. Kahtlemata ta lausub kolm sõna, „ilus“, „hommik“ ja „täna“, kuid kuna ta lausub neid harjumusest, siis pole ta mõelnud enda jaoks selgeks, mida ta nendega mõtleb või miks täpselt ta need üldse lausus.

Kuna Gandalf on tark ja terane, siis ta märkab koheselt seda, et öeldul võib selles konkreetses kontekstis olla mitu tähendust. Esiteks võib Bilbo lihtsalt Gandalfit tervitada. Teiseks võib Bilbo tahta kirjeldada toda hommikut kui ilusat. Kolmandaks võib Bilbo tahta öelda, et tunneb end ilusalt. Neljandaks võib Bilbo väljendada arvamust, et see on sobiv hommik enda ilusalt ülal pidamiseks. Bilbo vastus Gandalfi järelpärimisele on taaskord kergelt segaduses: „Kõik need korraga, ma arvan.“

Kuid lisaks kergele huumorile kääbikute iseloomu kohta on see stseen väga illustreeriv selle osas, kuidas käitub ja mõtleb üks filosoof. Esiteks, olemasolevate käitumiste ja mõtete läbivaatlemine ja kaalumine on just see, millega sai kuulsaks tuntum antiikfilosoof Sokrates. Õigupoolest sai ta sellega nii kuulsaks, et Ateenlased otsustasid ta surmata, kuna ta oli muutunud oma läbiuurimise ja küsitlemisega juba tüütuks. Kui Bilbo oleks tol hetkel kohtunud mõne tegelasega, kel puudub filosoofiline kalduvus, siis oleks ta tõenäoliselt vastuseks saanud samasuguse läbimõtlemata „Head hommikut“ ja kumbki neist poleks pidanud endilt küsima „Miks ma teen neid asju, mida ma teen ja miks ma teen neid just nii?“. Kuid vaid selliseid küsimusi küsides saame vältida olukordi, kus põhjus teatud viisil käitumiseks on ära langenud, aga meie käitumine on jäänud harjumusest muutumatuks. Teiseks, selline väidete erinevate võimalike tähenduste leidmine ning nende vahel valimine

on ühel või teisel viisil olnud filosoofilise analüüsi keskmes ja on seda tänaseni.

2. Louis C.K. plagieerib eetikut

Ühes oma etteastes räägib Louis C.K. sellest, kuidas tema sõidab luksusliku autoga Infiniti G35 ning tunneb ennast ülimõnusalt, samal ajal kui maailmas on hulga inimesi, kes surevad nälga. On inimesed, kes sünnivad ja ainus asi, mida nad oma lühikese elu jooksul tegelikult kogevad, on nälg. Ta ühtlasi tunnistab, et see on suuresti tema süü: ta võiks oma auto vahetada näiteks tavapärasema Ford Focus'e vastu ning tehingust saadud 20000 dollari abil sadade inimeste elu päästa. Sellest hoolimata ei tee ta midagi teisiti. Louis C.K. enda sõnadega: „Iga päev ma tapan neid oma autoga.“

Selline olukord on tegelikult üsna kurb, võiks öelda isegi, et sellise elu elamine on lausa kurjust täis. Ühelt poolt räägib see muidugi Louis C.K. koomiku talendi kohta, et tal õnnestub see mõttekäik esitada nii, et see publikule naljakana tundub. Teiselt poolt aga on Louis C.K. sisuliselt plagieerinud üht möödunud sajandi mõjukamat filosoofi Peter Singerit, kes avaldas 1970ndatel artikli, mille peamine sõnum oli täpselt sama. Singeri argument põhineb kahel eeldusel. Esiteks, kui keegi on võimeline aitama teisi, kes on kohutavas hädas, ilma loobumata millestki olulisest, siis seda peaks tegema. Teiseks, kohutavas hädas olevaid inimesi on võimalik aidata loobudes luksuskaupadest ning annetades neile kulutamata jäänud raha heategevusele. Singeri järeldus on, et me oleme moraalselt kohustatud loobuma luksuskaupadest ning annetama neile kulutamata jäänud raha heategevuseks, et aidata neid, kes on hädas (sh Louis C.K. poolt mainitud nälgivad inimesed).

Lugeja veenmiseks palub Singer kujutada ette olukorda, kus saaksime päästa uppuva lapse elu, kui oleksime nõus hüppama tiiki ja sellega rikkuma oma 1000-dollarise ülikonna. Talle paistab ilmselge, et selles olukorras kaalub lapse elu üles ülikonna rikkumise. Singer palub järgmiseks ette kujutada olukorda, kus me võiksime ülikonna ostmata jätta ning selle 1000 dollari annetamisel päästa teisel pool maakera uppuva lapse. Kuna teine juhtum sarnaneb esimesega oluliste detailide poolest – loobume 1000 dollarist ja päästame sellega lapse elu – ja erineb vaid ebaoluliste detailide poolest – ühel juhul on päästetav laps lähedal, teisel juhul kaugel – siis peaksime teises juhtumis otsustama sarnaselt esimesega ehk loobuma ülikonnast ja päästma lapse. See on sisuliselt sama järeldus, milleni jõuab Louis C.K.: ta võiks loobuda luksusest ja sellega päästa inimeste elusid, aga ta ei tee seda ning nii talitlemine on kurjuse ilming. Seega inimene, kes arvas end kuuluvat meelelahutuslikku püstijala komöödiat, on nüüd saanud humoorika, aga siiski tõsiselt võetava filosoofilise argumendi heategevuse kasuks.

3. Iga film kloonidest

Filmid nagu „Multimees“ (1996), „Ära lase mul minna“ (2010) ja „Unustus“ (2013) kõik sisaldavad kloone, kes kõik teenivad mingit olulist otstarvet nende loojate jaoks. Olles näiteks odavaks tööjõuks või elavaks organidoonoriks või siis lihtsalt mugavuseks, et peategelasel jääks töö ja pere kõrvalt rohkem aega enda hobideks. Neid filme vaadates ei saa kuidagi mööda kahest olulisest küsimusest, mida tuntakse filosoofias isikusamasuse ning moraalse staatuse küsimustena.

Isikusamasuse puhul uurime, mis on need asjaolud või tingimused, mis tagavad selle, et mina olen see sama isik, kes

ma olin eile, aasta või 10 aastat tagasi, ja mis ühtlasi tagavad selle, et olen see sama isik homme, aasta või 10 aasta pärast. Me kõik kindlasti kogeme oma elu selliselt, et meile tundub, et meie olime kunagi väiksed ja käisime maal vanaema juures ja et meie oleme need inimesed, kes järgmiste aastate jooksul peavad tasuma pangalaenu. Olgugi, et meie siin ja praegu erinevad neist olenditest mitmete tunnuste poolest – meil on teised füüsilised mõõtmed ja me tihti koosneme erinevatest rakkudest – mingis sügavamas mõttes oleme ikkagi nende teiste isikutega identsed. Üks levinud teooria isiku samasuse kohta toetub psühholoogilisele järjepidevusele: minust teeb läbi aja minu see, et oleviku-mina on psühholoogiliselt järjepidev mineviku-minaga. Lühidalt: meil on samad mälestused ja isikuomadused. Kas võiksime siis öelda, et algse inimese surma korral on kloon, kes on igas mõttes täiuslik koopia algsest inimesest, jagades tema mälestusi ja isikuomadusi, nüüd seesama isik, kes oli algne inimene varem, sest üks on teisega psühholoogiliselt järjepidev? Ma pole kindel, mis vastus sellele küsimusele on, kuid olen kindel, et film „Unustus“ nõuab, et vaatajad küsiksid seda endalt.

Moraalse staatuse puhul uurime, mis on need asjaolud või tingimused, mis tagavad selle, et me peame teatud olenditega oma moraalses arutluses arvestama. Kui kellelgi on moraalne staatus, siis see tähendab, et nende olendite puhul tuleb meil järgida oma moraalireegleid. Inimestel on moraalne staatus, seevastu pastakatel ei ole. Seega inimestega ei või teha kõike, mida tahame, seevastu pastakatega võime. Paljud teooriad moraalse staatuse kohta küll võimaldavad erinevat määra, kuid samas peaks kõigil inimestel olema seda võrdset määral. Kui kloonid aga sarnanevad inimestega kõigis

olulistest aspektides ja sealhulgas nendes aspektides, mis annavad inimestele nende moraalse staatuse (nt võime arutleda või tundlikkus valule), siis peaksime teooria kohaselt kloonidele andma samal määral moraalset staatust. Kui aga kloonide roll on olla elavad organidoonorid, kes vajadusel lahti lõigatakse ning inimeste elu nimel tapetakse, siis on selge, et me ei kohtle neid samaväärselt moraalse staatusega. Seega, kas leidub mingi oluline tunnus, mis neid kloone inimestest eristab, mis õigustaks sellist käitumist? Ma pole kindel, mis on õige vastus, aga olen kindel, et filmi „Ära lase mul minna“ vaataja peab sellele küsimusele vastama.

4. Iga film tehisintellektist

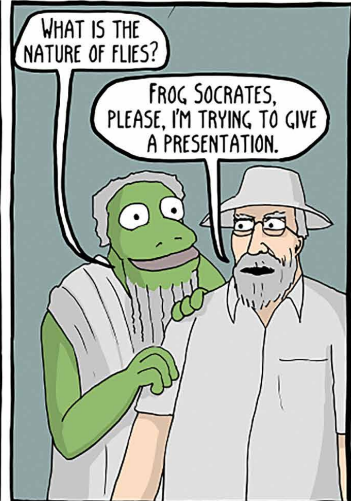
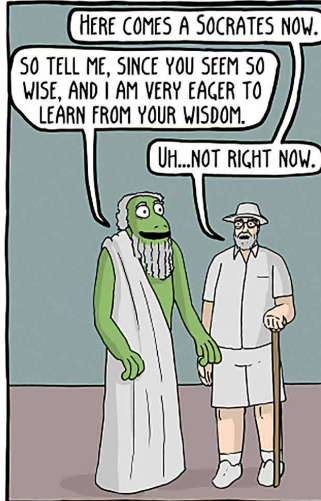
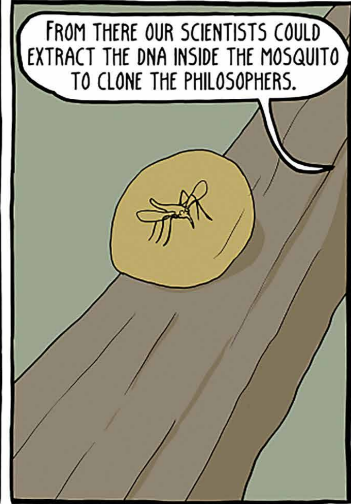
Eelkõige mõtlen siinkohal filmiseeriat „Maatriks“ (1999) ja teleseriaali „Westworld“ (2016). Kuna tehisintellektil on tihti inimese sarnane füüsiline keha, siis kerkivad üles sarnased küsimused, mis eelnevalt kloonide puhul. Aga kuna tegu pole bioloogiliste olenditega, vaid hoopis programmidega, siis oleme vaatajatena silmitsi hoopis uue probleemiga. „Maatriksi“ filmiseerias tuuakse see väga otseselt filmi fookusesse: küsimus on valikus. Teiste sõnadega, kas on olemas vaba tahe või on maailm ja selles aset leidvad sündmused kõik mingil moel determineeritud.

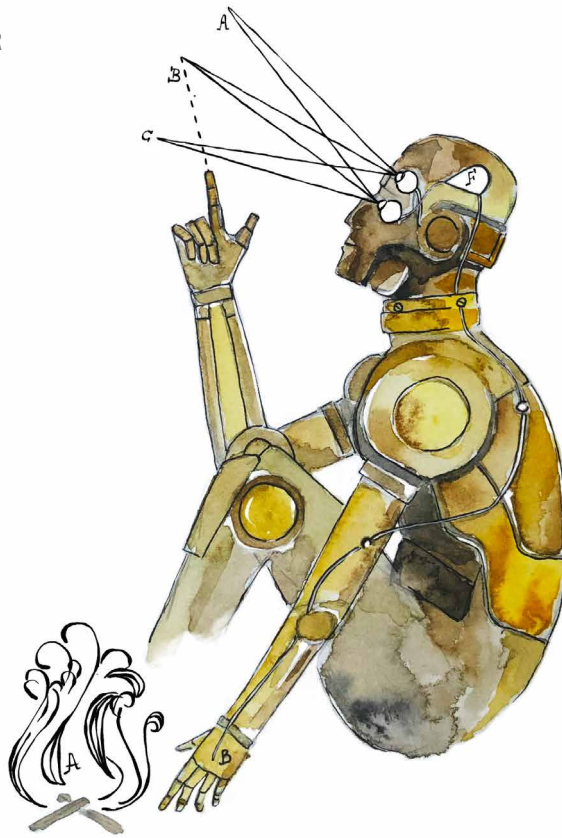
Vaba tahe paistab olevat eeltingimuseks, et keegi saaks olla oma tegude eest vastutav või nende eest midagi ära teenida. Kui ma ei vali vabalt päästa teist uppumisest, siis

ma ei peaks väärima selle eest tunnustust, täpselt nagu ei saa ma väärida tunnustust selle eest, et hingan. Inimestena kogeme oma elu selliselt, et langetame pidevalt valikuid, ja kuigi võime olla sunnitud oma majandusliku olukorra poolt, siis sügavamas mõttes on meie valik vaba: võiksime valida mitte minna tööle. Meie senine kogemus arvuti-programmidega on selline, et programmid pigem ei vali midagi, kõik tehted on rohkem või vähem ettemääratud ja väljaspool programmide endi kontrolli. Eelpool mainitud filmide puhul aga esitatakse vaatajale näiteid olenditest, mis paistavad justkui valivat. Õigupoolest on nad oma toimimises nii sarnased inimestega, et kui ütleme, et need programmid ei valinud vabalt, siis on keeruleine leida seda asjaolu, mis selgitaks meie vabalt valimist. Ma võin ju endale kinnitada, et sooritasin teatud ostu vabalt valides, aga kas reklaami abil inimese töötlemine on sisuliselt erinev tehisintellekti teatud käitumisparameetrite sisse programmeerimisest?

5. Kokkuvõtteks

Alustasin tõdemusega, et filosoofial on kuvand olla elukauge ja ligipääsmatu „tavalinimesele“. Pakkusin seejärel neli sellist konkreetset näidet filosoofilistest küsimusest ja metodoloogias, millega võib popkultuuri tarbiv inimene kokku puutuda ja mis on esitatud sellisel viisil, et nendega tegelemine käib paratamatult selle juurde. Seega olen loodetavasti näidanud, et see kuvand ei saa olla väga täpne, sest kui miski on popkultuuris, siis see ei saa olla ei elukauge ega ligipääsmatu.

Filosoofiasse läbi ulme

BRUNO MÖLDER

Tartu Ülikooli vaimufilosoofia professor

1. Filosoofia ja ulme

Filosoofia ja ulmekirjandus käsitlevad sageli sarnaseid teemasid, ehkki erinevalt filosoofiast ei püüa kirjanduslikud tekstid harilikult filosoofilistele mõistatustele ja probleemidele lahendusi välja pakkuda. Ulmet, eriti teadusulmet on võimalik kasutada aga selleks, et ärgitada huvi filosoofiliste küsimuste ja probleemide vastu, kuivõrd – nagu öeldud – küsimused ja teemad on sarnased, ehkki rüütatud kunstilisse vormi. See kehtib nii ulmekirjanduse kui ka ulmefilmide kohta.

Järgnevalt keskendume teadusulmele (ingl *science fiction*), mis on üks filosoofilisemaid kirjandusliike üldse. Ulme abil filosoferimise, mille näiteks on käesolev artikkel, nimetuseks inglise keeles on *science phiction* ehk *sci phi*.

Üks viis kirjeldada ulmekirjandusteoses toimuvat üldiselt on öelda, et ulme kirjeldab loogiliselt võimalikke (ehk mõisteliselt vastuolutuid) maailmu. See võimaldab läbi kirjutamise uurida mõistete rakenduvuse piire. Selleks tuleb kujutleda olukordi, mis

ei ole tegelikud ja proovida, milliste mõistetega me saame neid kirjeldada ja millistega see nii hästi ei õnnestu. Sarnast meetodit kohtame ka filosoofias, kui mõistete (nt teadmismõiste) rakenduvust uuritakse mõttele eksperimentide abil. Ka need kujutavad endast lugusid, mis taotlevad kirjeldada mõnda võimalikku olukorda ja filosoofi asjaks on siis vaadelda, kas nende olukordade kirjeldamine teatud viisil on intuiitiivselt vastuvõetav või tekitab tõrkeid.¹ Seda laadi, filosoofias mõttelise eksperimendi rollis kasutatavaid lugusid võib leida niisiis ka ulmekirjandusest, ehkki selleks, et neid nõnda kasutada saaks, tuleks nad puhastada elementidest, mis pole filosoofiliselt olulised, küll aga võivad olla kirjanduslikus mõttes väärtuslikud.

Sageli toimub teadusulmelises kirjandusteoses ka see, et muudetakse mõnda parameetrit ja kirjeldatakse selle muutuse laiemaid tagajärgi. Ei piisa üksnes sellest, kui mõeldakse välja midagi uut, mida tänapäeva maailmas veel ei eksisteeri (näiteks teadvusel roboteid), vaid tuleb läbi mõelda ka see, mida see muutus enesega kaasa toob või et kas selline asi üldse on vastuolulult kujuteldav. Ulmekirjanik Isaac Asimov on sarnast mõtet väljendanud, lausudes, et hea ulmekirjanik (19. sajandil) ei mõelnud välja mitte ainult auto, vaid ka liiklusummiku.²

Ka filosoofias saab esitada „Mis oleks kui...?“ tüüpi küsimusi. Näiteks – mis oleks kui robotid oleksid teadvusel? Kuidas muutuks meie suhtumine neisse? Kas see peaks tooma kaasa muutuse nende moraalses staatuses?

2. Asimovi „Mõtletaja“

Nagu öeldud, kujutab käesolev lühiartikkel endast näidet *sci phi*'st. Võtan vaatluse alla ühe Isaac Asimovi robotiloo ning tutvustan kolme filosoofilist teemat, mille üle on selle näitel võimalik arutleda. Ulmelugu funktsioneerib siin justkui hüppelauana, millelt saame siseneda filosoofilistesse teemadesse.

Isaac Asimov (1920–1992) on üks tuntumaid ulmekirjanikke ja tema robotite-teemalised novellid ja raamatud moodustavad olulise ja mõjuka osa tema loomingust. Asimov (2022a, 9–10) on ise märkinud, et tema noorusajal kujutati roboteid hirmuäratavate masinadena, mis on ohuks inimkonnale. Asimovi meelest aga võisid robotid olla inimkonnale kasulikud, kui neisse programmeerida sisse turvameetmed ja neid kasutataks mõistlikult.

Lugu, mida me siin lähemalt vaatame, on alles teine robotijutt, mille Asimov kirjutas. Selle pealkiri on „Reason“ ja see jutt ilmus 1941. aastal ajakirja *Astounding Science Fiction* aprillinumbris. Eesti keeles on see ilmunud Ain Raitviiru tõlkes pealkirja all „Mõtletaja“ lausa kolm korda (Asimov 1965, 2021, 2022b).

Esiteks loo lühikokkuvõte. Tegevus toimub kosmosejaamas, mille eesmärgiks on suunata Päikeselt pärinevaid energiakiiri Maale ja teistele asustatud planeetidele. Elektronitormide tõttu aga võivad kiired fookusest välja minna ning siis on jaama ülesandeks hoida kiirt fookuses vastuvõtugaamale ja teha seda kümnetuhandiku millisekundi

1 Näiteks filosoofiline zombi on üks selliseid mõttelisi eksperimente. Kujutlege enda täielikku teisikut füüsilises mõttes, kes erineb teist selle poolest, et tal puudub teadvus. Kas füüsiliselt samaväärne olend, kes käitub väliselt nagu tavaline inimene, ent kelle siseilm on pime, on mõeldav? Kui sellise zombi olemasolu on mõeldav, siis näitab see, et vaimu lahutatavus kehast pole vähemalt mõistete tasemel vastuoluline idee.

2 Seda mõtet on esitatud mitmete autorite poolt ja erineval moel, ent alguses oli siiski Asimov. Vt <https://quoteinvestigator.com/2019/10/23/traffic/>.

täpsusega. Jaama soovitakse täielikult automatiseerida nii, et jaama juhiks täiustatud robot. Loos kirjeldatakse inimestest operaatoreid, kes peavad veenduma, et täiustatud roboti prototüüp QT-1 ehk Cutie saab oma ülesandega hakkama. Ent Cutie hakkab tundma huvi oma päritolu vastu ja ei usu, et ta on inimeste poolt loodud. Ta usub hoopis seda, et on loodud Issanda poolt tema teenimiseks inimeste kui väetite ja õrnade olendite asemel. Teised robotid hakkavad teda kummardama kui prohvetit ning ta ei luba inimestel nende endi turvalisuse huvides enam siseneda juhtimis- ja masinaruumi. Üritades Cutiet siiski veenda, et ta on inimeste poolt loodud, monteerivad operaatorid tema nähes kokku ühe roboti, kuid Cutiet see ei veena, sest ta peab seda instinktiivseks tegevuseks, kus pelgalt pannakse kokku Issanda loodud osad.³ Seejärel tuleb torm ning Cutie täidab oma rolli ideaalselt, hoides kiire täpselt fookuses. Tema meelest täitis ta Issanda tahtet. Operaatorid ei ürita Cutiet enam ümber veenda ja peavad teda sobivaks jaama juhtima, sest ülesande täpne sooritus on olulisem kui see, mida robot sealjuures ise usub.

2.1. Ratsionalistlik mõtleja

Asimovi novell kätkeb endas mitmeid filosoofilisi ideid. Ilmselt on filosoofiline tagapõhi ka autoril meeles mõlkunud, sest ta on kujundanud Cutie väga sarnaseks varauusaegsele filosoofile René Descartes'ile (1596–1650). Cutie on „esimene robot, kes tunneb huvi oma eksistentsi vastu“ (Asimov 2022b, 99) ja arutleb justkui filosoofilise ratsionalismi esindaja, kes juhindub esmajoonel oma mõistusest ja selle arutlusvõimest, kui meeltest.

„Ma kulutasin kaks viimast päeva pingsaks sisemiseks analüüsiks,“ ütles Cutie, „ja tulemused on ülimalt huvitavad. Ma lähtusin ainsast kindlast eeldusest, mida ma võisin paikapidavaks lugeda. Ma eksisteerin, kuivõrd ma mõtlen ...“ Powell oigas: „Oh, Jupiter, robotist Descartes!“ (lk 101)

Ka Descartes (2014) otsis oma arutlustele vundamenti, midagi sellist, mis jääks väljapoole igasugust kahtlust. Ta leidis, et võib põhimõtteliselt eksida kõigi asjade suhtes, välja arvatud selles, et on olemas keegi, kes eksib. Seda väljendabki sentents *Cogito, ergo sum* („Mõtlen, järelikult olen“).

Cutie teatab operaatoritele, et ta ei usu midagi enne, kui on suutnud vastava hüpoteesi tõestada. Ta on deduktiivne mõtleja, kes tuletab järeldused rangelt eeldustest. Arutluse teeb deduktiivseks selle eelduste ja järelduste vaheline loogiline suhe, tegu peab olema sellise arutlusega, mille korral on vasturääkiv ühtaegu kinnitada arutluse eeldusi ning eitada selle järeldust. Cutie on enda arutlusvõimest väga heal arvamusel. Seevastu inimesed ei ole võimelised niimoodi mõtlema ja peavad seepärast lähtuma oma ebarealistlikust hüpoteesist kosmosejaama ja planeetide kohta. Cutie lausub:

„Mina olen võimeline tuletama Tõde algpõhjustest, sest ma olen mõtlev olend. Teil on küll mõistus, aga teie ei mõtle ja sellepärast on teie jaoks vaja sobivalt kohandatud olemasolu seletust. Ja Issand andis teile selle. Kahtlemata on väga hea, et ta andis teile need naeruväärsed mõtted kaugetest maailmadest ja inimestest. Teie mõistus on võib-olla liiga puudulik Absoluutse Tõe jaoks. Kuna te aga usute raamatuid Issanda tahtel, ei hakka ma teiega rohkem vaidlema.“ (lk 110)

3 Samamoodi on inimesed kaldunud pidama loomade pealtnäha arukat käitumist pelgalt instinktiivseks tegevuseks, mis järgib mingit pärilikku programmi selle asemel, et olla märk tõelisest intellektist.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

- Kas teadmised peavad põhinema vundamendil, mis on väljaspool igasugust kahtlust, või on ka teisi viise teadmiste süsteemi ülesehitamiseks?
- Kas kõigi väidete puhul tuleks arutluse teel näidata, kuidas need tulenevad enesest-mõistetavatest alustõdedest, enne kui need omaks võtame, või on lubatav uskuda väiteid ka ilma seesuguse tõestuseta? Kui on lubatav, siis miks?

2.2. Jumalatõestused

Edasi pakub see novell meile võimaluse rääkida jumalatõestustest. Nimelt on läbi filosoofia ajaloo üritatud tõestada jumala olemasolu, tuginedes mitte usule, vaid üksnes mõistuspärasele arutlusele. Cutie arutleb täiesti vanade filosoofide vaimus:

„Teie olete hädaabinõu. Mina aga olen täiuslik toode. Ma absorbeerin vahetult elektrienergiat ja kasutan seda peaaegu sajaprotsendiliselt. Ma olen tehtud tugevast metallist, olen alati teadvusel ja talun hästi äärmuslikke keskkonnatingimusi. Need faktid koos enesestmõistetava eeldusega, et ükski olend ei saa luua endast kõrgemat olendit, löövad teie rumala hüpoteesi pihuks ja põrmuks. ... Minu looja pidi ilmselt olema minust võimsam ja järelkult jäi üle ainult üks võimalus.“ (lk 102)

Cutie on operaatoritega nõus, et ta on loodud, ent tema meelest on enesestmõistetav, et teda saab luua vaid temast võimsam olend. See ei ole inimene. Seega tuleb järeldada, et ta on loodud jumala poolt. Järelikult on jumal olemas. Pange tähele, et jumala olemasolu on siin järeldatud faktist, et Cutie on olemas ja loodud temast võimsama olendi poolt.

Analoogiliselt, ehkki mitte päris samamoodi, on filosoofid arutlenud ka klassikalisi jumalatõestusi esitades.⁴ Järgnevalt

tutvustan (paratamatult lihtsustades) kahte jumalatõestust, millest esimene pärineb Descartes'ilt, ehkki samalaadseid argumente on esitanud ka teised filosoofid. Tegu on Descartes'i põhjusliku argumentiga. See lähtub tõdemusest, et tal on idee lõpmatust olendist. Sel ideel peab olema põhjus. Descartes leiab aga, et lõpmatu olendi idee ei saa tulla temasuguse lõpliku olendi pähe. Lõpmatu olendi idee põhjuseks peab olema midagi, mis oleks ise lõpmatu. Selline lõpmatu olevus saab olla vaid jumal ja järelikult on jumal olemas. Argumenti nimetatakse ka meistrimärgi argumentiks, kuna selle järgi on idee jumalast justkui meistrimärk kätketud igasse mõtlevasse isikusse.

Teine viis jumala olemasolu tõestamiseks on tuntud kui teleoloogiline argument. Selle järgi jõutakse järeldusele, et jumal on olemas, lähtudes maailma keerukast ülesehitusest ja otstarbekohasusest. Kuna nõnda keerukas kooslus, mille osad sobivad üksteisega väga täpselt kokku, ei saa olla isetekkeline, peab sel olema kõikvõimas looja. Seda argumenti aitab paremini mõista William Paley (1743–1805) analoogia kellaga, mis koosneb ülikeerulistest osadest, mis kõik täidavad eesmärgi panna kellamehhanism liikuma. Ta leiab, et selline keerukas mehhanism ei saa tekkida ise, vaid sellel peab olema looja – kellasapp, kes on kella

4 Põhjalikumalt jumalatõestuste kohta vt Mölder, Jakapi, Volt (2018, 150–158).

kavandanud vastavalt oma eesmärgile luua ajanäitaja.

Cutie arutluskäigule tundub kõige lähedasm teleoloogiline argument, ehkki Cutie ei pane rõhku mitte loodud süsteemi keerukusele,

vaid täiuslikkusele ja võimsusele. Kuid ka põhjuslik argument kumab Cutie arutlusest läbi: looja peab alati olema võimsam, kui tema loodu. Kui loodud olendil on idee võimsast, täiuslikust või lõpmatust olendist, siis on see idee temas jumala meistrimärk.

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

- Mida arvate jumala olemasolu tõestamisest? Kas jumala olemasolu on võimalik tõestada ühe põhjaneva argumendi toel? Kas seda on vaja tõestada?
- Kas kõik keerulised süsteemid, mille osad täidavad süsteemi alalhoidmise eesmärki, peavad olema kellegi poolt loodud?
- Kas see on enesestmõistetav, et keegi ei suuda luua midagi endast võimsamat? Aga kas inimene võiks luua endast targema tehisintellekti, mis sooritaks kõiki ülesandeid inimesest paremini?

2.3. Tehisintellekt

Viimane küsimus toob meid tehisintellekti teema juurde, mis kätkeb mitmeid alaküsimusi. Cutie on tehisintellekt, ent mis laadi tehisintellekt ta on? Traditsiooniliselt eristatakse kitsast tehisintellekti, mis suudab intelligentselt lahendada ülesandeid mõnes kitsamas valdkonnas (nt male või temperatuuri hoidmine) üldisest tehisintellektist ja superintellektist. Üldine tehisintellekt ei ole piiratud kitsa valdkonnaga, vaid võib lahendada ülesandeid mitmes valdkonnas ja teha seda autonoomselt, st ta on suuteline seadma endale alaeesmärke ja valida parima viisi nende saavutamiseks. Superintellekt aga kujutab endast mõistust, mis ületab inimese võimeid pea igas valdkonnas. Cutie on lähedane üldisele tehisintellektile, kuivõrd ta ei ole ühe kitsa valdkonna robot, ent ta on piiratud oma ettekujutustega (oma rollist kosmosejaamas ja jumalast), mis ei ole adekvaatsed, ehkki juhtumisi puudub nende ebaadekvaatsusel mõju tema tegevuse tulemustele.

Filosoofe on paelunud küsimus, kas tehisintellekt võib olla teadvusel. Täpsemalt, kas tehisintellektil on teadvus fenomenilises mõttes, mille all peetakse silmas, et kas on mingi tunne olla tehisintellekt või robot. Põhiline vaidlus selles küsimuses käib bioloogiliste naturalistide, kelle meelest vajab teadvus bioloogilist substraati, ja tehnoloogia suhtes optimistlikult meelestatud mõtlejate vahel, kes peavad teadvust olemuslikult arvutuslikuks protsessiks, mida realiseeriv süsteem ei pea tingimata olema orgaaniline või bioloogiline. Susan Schneider, kes on seda vaidlust käsitlenud oma raamatus *Artificial You* (Schneider 2019), lisab neile kahele äärmusele ka mõõdukama positsiooni, mida ta nimetab „Ootame ja näeme“ lähenemiseks. Selle järgi me praegu veel ei tea, milline võiks olla tehisteadvus ja millistest komponentidest see võiks sõltuda. Jääb alles ka võimalus, et superintellekt ei olegi teadvusel. Schneider märgib, et tehisintellekti arenguga ei pruugi automaatselt kaasneda tehisteadvus, vaid seda tuleks

sihilikult arendada ja selle arendamisest võidakse mitmesugustel põhjustel loobuda. Ühest küljest võib superintellekti ülesehitus olla selline, et ta on efektiivsem, kui ta ei ole teadvusel. On ju teada, et automaatne sooritus tuttavas keskkonnas on efektiivsem, kui see ei ole teadvustatud. Teisest küljest võivad teadvuse arendamise peatada ka eetilised kaalutlused (näiteks soov mitte orjastada roboteid kui teadvusega olendeid), mistõttu on turvalisem mitte lasta tehisintellekti või robotite arengut kulgeda suunas, mis viib neis teadvuse tekkimisele.

Kui aga tehisintellekt siiski võib olla teadvusel (nagu seda on ka Cutie), siis meie suhe tehisintellekti muutub olulisel määral. Kui tehisintellektil on fenomeniline teadvus või kui ta on teadlik iseenesest ja oma käitumise alustest, siis saab temast moraalisubjekt (me peame arvestama tema huvidega, vältima tema kahjustamist jne). Me ei saa siis tehisintellekti enam lihtsalt niisama, ilma mõjuva põhjuseta välja lülitada ja tema toidet katkestada, sest see võrduks tapmisega. Kui tehisintellekt omandab ka autonoomia, st on lisaks enesest teadlikkusele võimeline ka enda käitumist juhtima, seadma endale eesmärgi või alaeesmärgi, siis võib seda (või oleks õigem öelda „teda“) pidada juba *moraalseks toimijaks*. Siis pole tehisintellekt enam pelk subjekt, vaid ta on ka nn agent – tema teod on moraalselt hinnatavad, nt kas kiidu- või laiduväärsed, ja talle langeb osaks vastutus oma tegude eest.

Autonoomne tehisintellekt, kes on endast teadlik ja suudab ise omale eesmärgi seada, võib hakata enda võimekust kasvutama. Sellisel juhul võib ta kiiresti areneda superintellektiks, süsteemiks, mis on igati võimekam kui inimene. Superintellekt võib olla nii võimas, et inimesed ei suuda enam temast aru saada ja seega muutub ka tema

tegevus inimestele ennustamatuks. Cutie nii kaugele arenenud veel ei olnud. Ennustamatult toimiv superintellekt võib kujutada endast inimkonnale ohtu. Ohtu mitte üksnes juhul, kui ta on inimkonna suhtes vaenulikult meelestatud, vaid ka siis kui ta on inimkonna suhtes neutraalne, ent peab seda ohuks enese olemasolule või kui tema tegevusega kaasneb (täiesti mittesihilikult) muutus keskkonnatingimustes, mis muudab selle inimesele elamiskõlbmatuks.

Sellise tulemuse ära hoidmiseks on hakatud arutama selle üle, kuidas tagada, et tulevane superintellekt arvestaks inimkonnaga ning jagaks inimestega ühiseid väärtusi või vähemasti selliseid väärtusi, mis oleksid kooskõlas meie eesmärkidega. Üks näide sellest, kuidas on tehisintellekti üritatud talitseda, pärineb Asimovi robotilugudest, kus robotid on programmeeritud järgima robotika kolme põhiseadust (Asimov 2022b, 364):

1. *Robot ei tohi oma tegevuse ega tegevuse-
tusega inimesele kahju teha.*
2. *Robot peab alluma inimese antud käsule,
kui see ei lähe vastuollu esimese seadusega.*
3. *Robot peab kaitsma oma olemasolu, kuni
see ei ole vastuolus esimese või teise sea-
dusega.*

Samas keerleb suuremas osas Asimovi robotilugudest intriig just selle ümber, mis võib juhtuda kui need kolm seadust omavahel vastuollu satuvad või kui mõni nendest kogemata välja lülitub või välja lülitatakse. Seetõttu ei saa tehisintellekti eetikud jääda lootma Asimovi robotika seadustele. Pealegi on kaheldav, kas arenevale tehisintellektile üldse saab sisse programmeerida eetilisi põhimõtteid, mida ta hiljem muuta ei saaks. Teine võimalus oleks lasta tehisintellektil ise väärtusi omandada, õppimise teel, nagu seda teevad inimesed, kuid sel juhul pole

võimalik kindlalt ennustada, millised väärtused süsteem lõpuks omandab. Lõpuks pole võimatu seegi olukord, kus superintellekt arendab välja eetika, mis on täiuslikum kui

mis iganes eetiline süsteem, mis inimene on suutnud välja mõelda. Kas me suudaksime siis üldse seda eetikana ära tunda?⁵

ÜLESANDEID JA KÜSIMUSI LUGEJALE

- Millised kaalutlused võiksid rääkida selle kasuks, et tehisintellekt ei saavuta kunagi fenomenilist teadvust, ja millised kaalutlused võiksid kõnelda selle poolt, et tehisintellekt võib tulevikus omada fenomenilist teadvust?
- Miks me ei võiks tehisintellekti lihtsalt välja lülitada, kui see muutub inimkonnale ohtlikuks?
- Kas robotika kolmest seadusest piisab turvalise roboti loomiseks? Kui ei piisa, siis mis jääb puudu?

Nagu nägime, võimaldab sobivalt valitud ulmetekst ärgitada arutlusi mitmesuguste põhjapanevate filosoofiliste teemade üle. Pole kahtlust, et ulmefännide hulgal ja

filosoofide hulgal on ühisosa. Loodetavasti suurendab *sci phi* seda ühisosa veelgi, tekitades ulmehuviliste seas huvi filosoofia vastu, aga miks mitte ka vastupidi.

BIBLIOGRAAFIA

- Asimov, I. (1965). Mõtletja. Tlk Ain Raitviir. I. Asimov. *Kadunud robot*. „Loomingu“ raamatukogu, nr. 47/48. Tallinn: Perioodika, lk 23–40.
- Asimov, I. (2021). Mõtletja. Tlk Ain Raitviir. I. Asimov. *Mina, robot*. Orpheuse raamatukogu 3/2021. Tartu: Fantaasia, lk 54–73.
- Asimov, I. (2022a). Mõtletja. Tlk Ain Raitviir. I. Asimov. *Nägemused robotitest*. Sündmuste horisont 86. Tartu: Fantaasia, lk 98–115.
- Asimov, I. (2022b). *Nägemused robotitest*. Sündmuste horisont 86. Tartu: Fantaasia.
- Bostrom, N., Yudkowsky, E. (2014). The Ethics of Artificial Intelligence. *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence*. Keith Frankish, William M. Ramsey (toim). Cambridge: Cambridge University Press, lk 316–334.
- Descartes, R. (2014). *Meditatsioonid esimesest filosoofiast*. Tlk Meelis Friedenthal ja Marju Lepajõe. Tartu: Ilmamaa.
- Mölder, B., Jakapi, R., Volt, M. (2018). *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Schneider, S. (2019). *Artificial You: AI and the Future of Your Mind*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

5 Viimati mainitud probleemi ja muude tehisintellektiga seotud eetiliste küsimuste kohta vt Bostrom, Yudkowsky (2014).

ISBN 978-9985-4-1256-5

Tartu Ülikooli filosoofia osakond
Jakobi 2, 51003 Tartu
Tel: 737 5314
E-post: filosoofia@ut.ee
www.flfi.ut.ee

